

Univerzita Karlova v Praze

Pedagogická fakulta

Katedra pedagogiky

RIGORÓZNÍ PRÁCE

Edukacja i tożsamość etniczna dzieci romskich w polskiej i czeskiej szkole

Education and ethnic identity of romany children in Polish and Czech schools

Edukace a etnická identita romských dětí v polské a české škole

Elžbieta Mach

Studijní program: Pedagogika

Studijní obor: Pedagogika

2015

Prohlašuji, že jsem rigorózní práci na téma Edukace a etnická identita romských dětí v polské a české škole vypracovala pod vedením vedoucího práce samostatně za použití v práci uvedených pramenů a literatury. Dále prohlašuji, že tato práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

Praha, 2015-12-04

.....

podpis

Ráda bych tímto poděkovala doc. PhDr. Jiřímu Prokopovi, Ph.D. za poskytnutí odborných rad, pomoc a podporu v rámci této práce, současně také děkuji za trpělivost a povzbuzení.

ABSTRAKT

Wieloletnia dyskryminacja Romów, na którą duży wpływ miała zarówno odmienność kulturowa, jak i separacja tej społeczności, spowodowała problemy w uczestnictwie tej grupy etnicznej w edukacji. Natomiast polityka edukacyjna państw postkomunistycznych wobec mniejszości romskiej uległa dość istotnym przeobrażeniom, a duży wpływ na to miała transformacja ustrojowa oraz integracja europejska i globalizacja. Zrezygnowano w tych państwach z asymilacji tej grupy etnicznej Romów, na rzecz zachowania przez nią nich tożsamości, kultury i języka, w wyniku czego z przedmiotu Romowie, stali się podmiotem polityki państwa. .

W pracy omówiono ogólnie sytuację edukacji romskiej na przykładzie Polski i Czech, w kontekście zachodzących zmian, determinujących współczesne systemy oświatowe. Scharakteryzowano romską grupę etniczną oraz sytuację, w jakiej się znajduje ta społeczność. Odniesiono się również do warunków uczestnictwa Romów w kulturze i edukacji państwa większościowego. Przyjęta cezura czasowa obejmuje, z wyjątkiem konieczności odwołania się we wprowadzeniu do historycznych uwarunkowań obecnej rzeczywistości społecznej, okres od 1945 do 2014 r.

SŁOWA KLUCZOWE

kultura romska, edukacja, społeczności lokalne, mniejszości etniczne, wykluczenie

ABSTRACT

The discrimination against the Romani people has been ongoing for many years. It has been largely influenced by both: the cultural difference and the separation of the Roma community. This has caused problems with the participation of this ethnic group in education. As for the education policies which the post-communist states have adopted with regard to the Roma minority, they have changed significantly, largely due to the political transformation, the integration with the European Union and globalisation. Those states have abandoned the idea of assimilating this ethnic group so that the Roma people can preserve their identity, culture and language. As a result of this the Romani have ceased to be the object of the state's policy and have become the subject of it.

This paper gives a general presentation of the education of the Roma people as exemplified by the situation of it in Poland and the Czech Republic, in the context of the ongoing changes which are shaping contemporary education systems. It discusses the characteristics of the Romani ethnic group and its situation as well as the conditions of the Romani's participation in the culture and education of a majority state. The time frame adopted in this paper encompasses the period between 1945 and 2014, while also referring in the introduction to historical conditions which have determined the current social realities.

KEYWORDS

Romani culture, education, local communities, ethnic minorities, exclusion

Spis treści

Spis treści	1
Obsah.....	3
Wprowadzenie.....	5
1 Romowie – ogólna charakterystyka, problemy mniejszości.....	6
1.1 Historia – wędrówka Romów do Europy	6
1.1.1 Romowie na ziemiach polskich	8
1.2 Polscy Romowie	16
1.2.1 Romowie jako strażnicy tradycji	18
1.2.2 Rodzina.....	22
1.2.3 Praca	24
2 Problemy edukacyjne dzieci romskich	26
2.1 Dziecko romskie w polskim systemie szkolnictwa	26
2.1.1 Dziecko romskie w szkole specjalnej	33
2.1.2 Klasy romskie	34
2.2 Asystent edukacji romskiej.....	38
2.3 Nauczyciel wspomagający	39
3 Czynniki tkwiące w środowisku romskim wpływające na problemy edukacyjne.....	40
3.1 Czynniki ekonomiczne	40
3.2 Czynniki kulturowe	42
3.3 Czynniki społeczne.....	46
4 Wpływ transformacji ustrojowej w Polsce po roku 1989 na edukację społeczności romskiej.....	49
4.1 Akty prawa polskiego i międzynarodowego regulujące sytuację mniejszości etnicznych i narodowych	49
4.2 Działania asymilacyjne i osiedleńcze państwa skierowane do Romów w latach 1945-1989.....	51
4.3 Programy na rzecz społeczności romskiej w Polsce.....	52
4.3.1 Pilotażowy program rządowy na rzecz społeczności romskiej w województwie małopolskim na lata 2001-2003	53
4.3.2 Program na rzecz społeczności Romskiej w Polsce na lata 2004-2011.....	56
4.3.3 Program integracji społeczności romskiej na lata 2014-2020	59
4.3.4 Programy Unii Europejskiej	63
4.4 Mobilizacja etniczna Romów	66
4.5 Organizacje romskie	67
5 Edukacja dzieci romskich w Republice Czeskiej	71
5.1 Romowie na ziemiach Czechosłowacji do roku 1945	71
5.2 Romowie na ziemiach czeskich i słowackich po roku 1945.....	76

5.3 Dziecko romskie w czeskim systemie szkolnictwa	87
5.4 Programy na rzecz społeczności romskiej.....	96
5.5 Organizacje romskie.....	98
6 Podsumowanie.....	103
6.1 Wnioski	107
7 Shrnutí	111
Literatura	116
Spis tabel	123
Spis wykresów.....	123
Spis rysunków	123
Seznam obrázků.....	123

Obsah

Obsah.....	1
Úvod.....	3
1 Romové – obecná charakteristika, problémy romské menšiny	5
1.1 Historie migrace Romů do Evropy.....	6
1.1.1 Romové na polském území.....	8
1.2 Polští Romové.....	16
1.2.1 Romové jako strážci tradic	18
1.2.2 Rodina.....	22
1.2.3 Práce	24
2 Vzdělávací problémy romských dětí	26
2.1 Romské dítě v polském školském systému.....	26
2.1.1 Romské dítě ve speciální škole.....	33
2.1.2 Romské školní třídy.....	34
2.2 Asistent romské edukace.....	38
2.3 Pomáhající učitel.....	39
3 Činitele edukačních problémů v prostředí Romů	40
3.1 Ekonomické činitele.....	40
3.2 Kulturní činitele.....	42
3.3 Sociální činitele.....	46
4 Vliv společenské transformace v Polsku po roce 1989 na edukaci Romů.....	49
4.1 Polské a mezinárodní právní normy, regulující situaci etnických a národnostních menšin.....	49
4.2 Asimilační a osídlovací státní opatření namířené na Romy v letech 1945-1989.....	51
4.3 Programy ve věci romského etnika v Polsku.....	52
4.3.1 Pilotní vládní program ve věci romského etnika v Malopolském vojvodství v letech 2001-2003	53
4.3.2 Program ve věci romského etnika v letech 2004-2011	56
4.3.3 Program integrace romského etnika v letech 2014-2020.....	59
4.3.4 Programy Evropské Unie.....	63
4.4 Mobilizace romského etnika	66
4.5 Romské organizace.....	67
5 Vzdělávání romských dětí v České republice.....	71
5.1 Romové na území Československa do roku 1945.....	71
5.2 Romové na českém a slovenském území po roce 1945.....	76
5.3 Romské dítě v českém školském systému.....	87

5.4 Programy ve věci romského etnika.....	96
5.5 Romské organizace.....	98
6 Závěr.....	103
6.1 Doporučení.....	107
7 Shrnutí.....	111
Literatura.....	116
Seznam tabulek.....	123
Seznam diagramech.....	123

Wprowadzenie

Edukacja należy do wartości autonomicznych, a zarazem stanowi narzędzie przystosowania jednostki do życia w ciągle zmieniającym się świecie. Traktuje się ją jako inwestycję społeczno-kulturową. Jej celem powinno być rozwijanie postaw otwartych i humanistycznych, a równocześnie przygotowywanie do wejścia w dorosłe życie (Ł.Kwadrans, 2011, s. 115).

Podobnie jak inne koncepcje edukacji, koncepcja edukacji dzieci romskich powinna na podstawie refleksji pedagogicznej wpływać na oddziaływania wychowawcze i być skierowana do środowiska romskiego. Pisząc o środowisku, mam na myśli zarówno jednostkę, rodzinę jak i w szerszej skali – grupę etniczną, społeczeństwo, naród. Działania edukacyjne powinny być realizowane zarówno przez instytucje powszechnej oświaty, jak i inne indywidualne inicjatywy. Podstawę powinny stanowić cele związane z potrzebami oraz z perspektywą rozwoju, w tym wypadku romskiej grupy etnicznej.

Większość społeczeństw, a właściwie rządów, staje przed zadaniem wybrania odpowiedniego modelu edukacji, który byłby skierowany do uczniów romskich (R.Pachociński, 2001, s. 41).

W polskiej szkole coraz częściej spotykamy dzieci i młodzież innych narodowości niż polska. Uczniowie i dzieci powinny być przygotowane do spotkania z odmiennością drugiego dziecka. Duże znaczenie będzie miało zarówno kształtowanie właściwej postawy uczniów, jak i przygotowanie oraz dokształcanie nauczycieli, co pozwoli na lepsze poznanie i zrozumienie nowej sytuacji.

Tolerancja wobec odmienności kulturowej, w tym romskiej, nie powinna się ograniczać do fascynacji folklorem, skupionej wokół tańca i muzyki. Istotne są działania nakierowane na społeczność, w obrębie której żyją Romowie. Ważne jest projektowanie i wdrażanie działań, które będą miały na celu przełamywanie stereotypów i uprzedzeń wobec romskiej grupy etnicznej. Bez zmiany w świadomości otoczenia społecznego, wysiłki zmierzające do pobudzenia aktywności Romów mogą okazać się nieskuteczne. Odnosi się to również do działań mających na celu wyrównanie szans edukacyjnych romskich dzieci.

W swojej pracy postaram się przedstawić sytuację edukacyjną dzieci romskich w polskiej szkole na tle problemów, jakie napotyka ta mniejszość etniczna.

1 Romowie – ogólna charakterystyka, problemy mniejszości

Wśród narodowości i grup etnicznych zamieszkujących Polskę Romowie zajmują miejsce szczególne. Mimo tego, że żyją w naszym kraju od ponad sześciu wieków, niewiele o nich wiemy i często efektem tego jest niezrozumienie oraz krzywdzące stereotypy. Inny język, kultura, obyczaje powodują niejednokrotnie niechęć otoczenia, a czasami wręcz przejawy dyskryminacji. Chcąc zmienić postrzeganie tej grupy etnicznej, musimy zagłębić się w historię i kulturę Romów, a wówczas łatwiej będziemy mogli ich zrozumieć i skutecznie im pomóc w znalezieniu miejsca wśród grupy większościowej.

1.1 Historia – wędrówka Romów do Europy

Romowie jako grupa etniczna najprawdopodobniej wywodzą się z Indii, które opuścili między IX a X wiekiem (A.Bartosz, 2008, s. 7). Następnie przenieśli się do Persji, Armenii i Bizancjum, skąd ruszyli na Bałkany i w głąb Europy. W Europie pierwsze wzmianki o Romach pojawiły się w dokumentach z XIV wieku, ale ich wędrówka ku Europie zaczęła się wcześniej - prawdopodobnie około X wieku i wiodła przez Persję i Armenię, gdzie dostali się pod wpływ imperium bizantyjskiego. Kroniki i listy z XI wieku mówią o ludach, które można kojarzyć z Cyganami. Najstarsza nazwa, jaką określano ich w Cesarstwie Bizantyjskim, jest *Adsigani* – uważa się ją za źródłosłów później ukształtowanych nazw takich jak: tureckie *Cingene*, włoskie *Zingari*, francuskie *Tsiganes*, niemieckie *Zigeuner*, czy wreszcie polskie *Cyganie*. W XV wieku pojawiła się również nazwa *Aigiptoi* (Egipcjanie), która była początkiem drugiej grupy nazw określających Cyganów – *Gitans* we Francji, *Gitanos* w Hiszpani, *Gypsis* w Anglii, *Evgit* w Albanii, *Gyptanaers* w Holandii, *Egiftos* lub *Giftoi* w Grecji (A.Mirga, L.Mróż, 1994, s. 40-42).

Nie wiadomo, dlaczego Cyganów określano jako przybyszów z Egiptu. Wielu badaczy wiąże to z opowieścią, którą głosili sami Cyganie, przybywający do Europy Zachodniej, mówiącą, że pochodzą z Małego Egiptu, który kojarzono powszechnie z Egiptem afrykańskim. Ów Egipt, to według Lecha Mroza „kraj Gyppe” – Epir na północnym zachodzie Grecji bądź rejon Izmiru, nazywany również Małym Egiptem (L.Mróż, 1992, s. 7-8, L.Mróż, 2001, s. 108-111).

Od połowy XIV wieku pojawia się coraz więcej informacji o Cyganach. Uczni twierdzą, w oparciu o badania językowe, że przebywali oni dłużej w Grecji i na Bałkanach, skąd w początku XIV wieku poprzez Węgry i Wołoszczyznę, ruszyli do Europy Środkowej i Zachodniej, gdzie pojawili się w początkach XV wieku. Można to stwierdzić na podstawie licznych zapisków w kronikach, aktach miast i dokumentach kościelnych. Nie wiadomo jednak, jaka była przyczyna tej gwałtownej migracji. Przypuszczalnie jednym z jej istotnych powodów był nacisk Turcji niosącej islam na chylące się ku upadkowi Bizancjum.

Dokumenty podają, że w latach 1416 i 1417 Cyganie pojawili się w Niemczech, w 1416 roku w Czechach, w latach 1418-1419 w Zurichu, Bernie i Bazylei, w 1419 we Francji, w 1422 w Talii i Niderlandach, w latach dwudziestych XV wieku w Hiszpanii, a w latach 1430-1440 na wyspach brytyjskich, skąd wygnani przybyli po 1450 roku do Skandynawii (A.Mirga, L.Mróż, 1994, s. 48).

Koczowniczy tryb życia Romowie początkowo przedstawiali jako pokutne pielgrzymowanie, co pozwalało im uniknąć przykrości i cieszyć się szacunkiem. Dowodzić tego miały listy przewodnie, między innymi papieża Marcina V, które prócz tego, że zawierały potwierdzenie pokutniczego celu cygańskiej wędrówki, nakazywały też chrześcijańskim władcom okazywanie troski i gościny „pobożnym pielgrzymom”, za co darczyńcom i opiekunom miała być odpuszczona połowa grzechów. Wątpliwa jest autentyczność tych dokumentów, jednak funkcjonowały one przez jakiś czas z korzyścią dla samych przybyszów, którzy innymi razy podawali się za Egipcjan wygnanych z ojczyzny przez pogan, czy też za pielgrzymów wędrujących do Rzymu po chrzest.

W średniowiecznej Europie, przesiąkniętej głęboką wiarą i pełnej wędrujących do cudownych miejsc pielgrzymów, pokorna, żebraczo-pokutna postawa Cyganów wzbudzała szacunek i gościnność. Pomagał im również list Zygmunta Liksemburczyka, dający swobodę przemieszczania się po ziemiach władcy. W miastach leżących na szlaku wędrówki liczne grupy cygańskie przedstawiały odpisy tego listu; traktowano je więc przychylnie, udzielając schronienia oraz obdarowując pieniędzmi i żywnością.

Jednak życzliwy stosunek szybko zamienił się w niechęć wraz z przemianami zachodzącymi w Europie w końcu średniowiecza. Utrwalały się w tym okresie granice państw, wzrastało znaczenie języków narodowych, społeczeństwa różnicowały się religijnie w wyniku reformacji, kształtowały się również stany. Bardziej niż dotychczas zaczęto cenić pracę na roli i osiadły tryb życia, a ludzie przemieszczający się z miejsca na

miejsce, włóczędzy, stawali się elementem podejrzanym a nawet niebezpiecznym. Zaczęto ich postrzegać jako włóczęgów zagrażających panującemu porządkowi. Niechęć wynikała z nie zawsze uczciwych sposobów zarobkowania, choć początkowo środki do egzystencji zdobywali, wykonując przeróżne usługi, głównie kowalskie i wróżbiarskie, z rzadka oszukując i kradnąc. Pierwszy akt prawny, który był skierowany przeciw Romom ustanowiono w 1471 r. w Lucernie. Zakazywał on pobytu Romom na terenie Konfederacji Szwajcarskiej (Ł.Żołądek, 2014, s. 1). Podobne rozwiązania zaczęły stosować wobec Romów inne państwa. Wrogość i edykty antycygańskie wydawane stopniowo w krajach niemal całej Europy (1471 – Szwajcaria, 1499 – Hiszpania, 1529 – Anglia, lata trzydzieste XVI wieku – Francja, 1536 – Dania, 1541 – Szkocja, 1559 – Finlandia, lata pięćdziesiąte XVI wieku – państwa Półwyspu Apenińskiego)(A.Mirga, L.Mróż, 1994, s.58) oraz idące za nimi represje, wykluczyły Cyganów ze społeczeństw. Jedyne miejsca na zachodzie Europy, gdzie prawo traktowało ich łagodniej, to Gaskonia, Langwedocja i część Prowansji. W XVII wieku niejednokrotnie Romowie byli deportowani do zamorskich kolonii. Kolejne stulecia przyniosły nowe podejście, które polegało na zmuszaniu do osiedlania się i asymilacji (A.Bartosz, 2008, s. 8).

1.1.1 Romowie na ziemiach polskich

Pierwsi Romowie na ziemiach polskich pojawili się pod koniec XIV wieku. Do Polski dotarli prawdopodobnie pod koniec XIV wieku, a najstarszą o nich wzmiankę odnalazł Lech Mróż w księgach Kazimierza, dzisiejszej dzielnicy Krakowa. Przeczytać tam można o Micolayu Cziganie, zamieszkującym we wsi Zaplocze. Zapisek ten dotyczy podatku, jaki zapłacił on za dzierzawioną ziemię (L.Mróż, 1992, s. 84).

Prześladowania spowodowały w XVI wieku ucieczkę Cyganów z Niemiec do Polski. Wtedy właśnie przywędrowali do naszego kraju ci Cyganie, którzy dziś określają się jako Polska Roma, i w których języku jest wiele zapożyczeń z języka niemieckiego.

W drugiej połowie XVI wieku również w Polsce zaczęto wydawać ustawy antycygańskie. Pierwszy taki dekret ogłoszono w Statutach Sejmu Warszawskiego w 1557 roku. Mówi on, że "Cygani, albo ludzie niepotrzebni, będą przez nas z ziemie wywołani i na potem nie mają być do niej przyjmowani" (J.Ficowski, 1985, s. 42-59). Ustawy antycygańskie, choć surowe, były jednak nieskuteczne, bowiem nie akceptowała ich szlachta, stojąca w obronie cygańskich kowali osiadłych i pracujących w licznych wsiach i miasteczkach. Z powyższego wynika, że oprócz wędrownych grup istniała też pewna liczba Cyganów, którzy osiedlili się w miastach i na roli, a niektórzy pełnili nawet służbę

w wojsku. Działo się tak przede wszystkim na Litwie i Podlasiu, gdzie uchylono niektóre antycygańskie przepisy, najpewniej ze względu na użyteczność cygańskich rzemieślników.

Sytuacja prawna Cyganów w Rzeczypospolitej zmieniła się w połowie XVII wieku, gdy król Jan Kazimierz ustanowił instytucję „starszego nad Cyganami”. Początkowo urząd ten powierzono samym Cyganom, potem zaś szlachcicom, którzy na mocy królewskiego przywileju otrzymywali władzę nad wszystkimi Cyganami, przebywającymi na terenie państwa polskiego (J.Ficowski, 1985, s. 42-59). Mieli oni władzę sądenia swoich poddanych i pobierania podatku pogłównego, ale musieli też bronić ich w sytuacjach konfliktowych. Tak więc, przynajmniej formalnie, uzyskali Cyganie instytucję, dzięki której mogli odwoływać się do władzy, i która – choć oficjalne odwołanie ustawy antycygańskich nie nastąpiło – likwidowała faktycznie ich dotychczasowy status ludzi stojących poza prawem.

Urząd zwierzchników cygańskich, mianowanych przez władcę, znany był również na zachodzie Europy oraz na Węgrzech i w Siedmiogrodzie. Lecz tylko w Polsce traktowany był przez władzę, posiadaczy dóbr i kolejnych monarchów, tak poważnie i konsekwentnie, ponieważ istniał aż do upadku państwa w 1795 roku. O tolerancji państwa polskiego wobec Cyganów świadczy również Uniwersał Komisji Obojga Narodów z 1791 roku, biorący ich w obronę i stawiający na równi z innymi obywatelami. Uniwersał znosił wcześniejsze ustawy antycygańskie, deklarował objęcie ludności cygańskiej opieką państwa, zakazywał ich więzić tylko dlatego, że są Cyganami i wprowadzał nakaz osiedlenia się w przeciągu roku (T.Czacki, 1992, s. 14). Pozytywnie wypadło to na tle państw ościennych, gdzie nadal uważano Cyganów za element zagrażający porządkowi społecznemu.

XIX wiek w wyniku zniesienia niewolnictwa Romów w Rumunii i na Węgrzech spowodował napływ kolejnych grup romskich do Europy. W tym też wieku nastąpiły kolejne regulacje prawne dotyczące Cyganów, zaczęto również z coraz większą skutecznością i surowością egzekwować wcześniej wydane przepisy. Obejmowały one również polskich Cyganów, przebywających na ziemiach będących już pod władzą zaborców. Szczególnie okrutnie obchodzono się z nimi na terenach Rosji i Prus, gdzie byli tropieni jak zwierzęta, a złapanych osadzano w więzieniach. W Rosji złapane grupy dzielono na mniejsze i osiedlano w odległych od siebie wsiach.

W Austro-Węgrzech, oprócz stosowanych surowych represji, poszukiwano również rozwiązań opartych na pomocy i zachęcie, między innymi tworzone rolnicze

osiedla cygańskie, nad którymi opiekę sprawowało Towarzystwo Misyjne (L.Mróż, 1992, s, 156-157).

Mimo że pod koniec XIX wieku podejmowano próby działań skierowanych do Cyganów, organizując domy pracy oraz prowadząc akcje oświatowe i chrystianizacyjne, to polityka państw europejskich wobec nich zmieniała się bardzo powoli. Dopiero w dwudziestoleciu międzywojennym działania społeczne i edukacyjne skierowane ku Cyganom uległy przyspieszeniu.

W czasie pierwszej wojny część Romów, uciekając przed frontem, znalazła się w Rosji, docierając na Syberię i Azji Centralnej. Część z nich wróciła do Europy po rewolucji radzieckiej (A.Bartosz, 2008, s. 9).

Wiek XIX przyniósł, obok romantycznego wizerunku Cygana, równoległe złowrogi, negatywny obraz – brudnych złodziei i oszustów zajmujących się/uprawiających czarną magią i czarami, porywaczy dzieci a nawet kanibali, odrażających i niegodnych miana człowieka. Skutkiem żywotności tego stereotypu była tragedia, jaka spotkała ich podczas II wojny światowej. Uznani przez władców III Rzeszy za element „rasowo bezwartościowy” Cyganie zostali skazani na całkowitą eksterminację.

Tabela 1 *Los Romów w czasie II wojny światowej* (A.Bartosz, Sjeny 1994, 2004, s. 65)

Państwo	Populacja	Zabici w czasie II wojny światowej
Austria	11.200	6.500
Belgia	600	500
Chorwacja	28.500	28.000
Czechy	13.000	6.500
Estonia	1.000	1.000
Francja	40.000	15.000
Holandia	500	500
Litwa	1.000	1.000
Luksemburg	200	200
Łotwa	5.000	2.500
Niemcy	20.000	15.000
Polska	50.000	35.000

Rumunia	300.000	36.000
Serbia	60.000	12.000
Słowacja	80.000	1.000
Węgry	100.000	28.000
Włochy	25.000	1.000
ZSRR	200.000	30.000

Okres nazistowski i II wojna światowa stanowiły najbardziej tragiczny rozdział w dziejach Romów (S.Kapralski, 2009, s. 97). Charakterystyczną cechą nazistowskiej polityki eksterminacyjnej Romów było zaniechanie ich wstępnej, totalnej koncentracji, jak to miało miejsce w przypadku ludności żydowskiej, a następnie kierowanie ich do kilku, wcześniej utworzonych, ośrodków zagłady. W tym przypadku regułą było mordowanie Romów bezpośrednio w miejscu ich schwytania lub tam, gdzie czasowo się osiedlili. Zorganizowanie wydzielonych części przeznaczonych dla Romów w gettach w Łodzi i Warszawie oraz kilku obozów dla Romów na terenie m.in. Protektoratu Czech i Moraw, właściwie tylko potwierdza tę regułę. Dlatego KL. Auschwitz był właściwie jedynym miejscem, w którym w sposób zmasowany skoncentrowano Romów.

„Okólnik” z 29 stycznia 1943 roku traktuje o zasadach deportacji Romów do KL Auschwitz. W myśl tego dokumentu – deportacji podlegać mieli wszyscy „mieszkańcy cygańscy, Cyganie z grupy Roma i Cyganie bałkańscy”.

Deportowani do obozu Romowie mieli prawo zabrać tylko bieliznę, niezbędną odzież i prowiant na drogę. W miejscu zamieszkania musieli pozostawić wszystko, łącznie z dokumentami i kartkami żywnościowymi. Zarządzenie to nie dotyczyło osób posiadających stałe miejsce pracy i zamieszkania, pozostających w legalnych związkach małżeńskich z rodowitymi Niemcami oraz tych, którzy nie prowadzili „społecznego” trybu życia. Ponadto wyłączono z niego także „czystych rasowo” Romów z Grupy Sinti i Lalleri. W praktyce wyglądało to inaczej.

W ten sposób KL Auschwitz II-Birkenau stał się miejscem zagłady Romów wywodzących się ze wszystkich grup. Nie chroniło nawet pozostanie w legalnym związku ze współmałżonkiem krwi niemieckiej oraz osiadły tryb życia. W momencie przywiezienia pierwszego transportu Romów, czyli 26 lutego 1943 roku, obóz cygański był jeszcze w budowie. Po jej zakończeniu znajdowały się tam 32 baraki mieszkalne i 6 sanitarnych.

Przez prawie półtora roku przetrzymywano w nich tysiące Romów pochodzących prawie z całej Europy (J.Dębski, 1997).

Historycy opisujący dziś los Cyganów podczas II wojny światowej nazywają go „zapomnianym Holokaustem”, ponieważ do niedawna ich tragiczna historia była niemal nieznaną, a sami nie mieli dość siły, by uświadomić światu doznane cierpienia i krzywdy i upomnieć się o symboliczne chociaż zadośćuczynienie.

Tabory ocalałe z hitlerowskiej hekatombi po wojnie znów ruszyły i toczyły się po polskich drogach do lat sześćdziesiątych, gdy administracyjnymi nakazami wymuszono na Cyganach porzucenie dotychczasowego, wędrownego życia.

W okresie powojennym, w państwach bloku wschodniego, wobec społeczności romskiej prowadzono politykę, która wymuszała osiadły tryb życia i asymilację (K.Białek, 2008. s. 81). Według oficjalnych danych w 1946 r. w Polsce znajdowało się około 20 tysięcy Romów, z których większość prowadziła wędrowny tryb życia (Ł.Żołądek, 2014, s. 2).

W kraju trwała odbudowa po działaniach wojennych. Pod Krakowem rozpoczęto budowę Nowej Huty, która stała się głównym punktem propagandy socjalistycznej. Rozpoczęto również prace nad włączaniem ludności cygańskiej do społeczeństwa socjalistycznego i rozpoczęto działania przesiedleńcze. Działania te zapoczątkowane zostały 1950 r. przez Biuro Społeczno-Administracyjne, II Zespół Prezydium Rady Ministrów (A.Mirga, 1998, s. 119). Polecono Wojewódzkim Radom Narodowym dokonać rejestracji Cyganów oraz zabezpieczenie im potrzeb materialnych i kulturalnych. Komenda Główna Milicji Obywatelskiej dostała polecenie, aby podległe jej jednostki okazywały życzliwość ludności cygańskiej. Akcja przesiedleńcza swoim zasięgiem objęła sześć województw: krakowskie, wrocławskie, zielonogórskie, katowickie, koszalińskie i bydgoskie. Romowie byli przesiedlani z powiatu nowotarskiego. Pod koniec 1951 roku po podsumowaniu akcji przesiedleńczej Romów, II Zespół Urzędu Rady Ministrów zgłosił wniosek o powołanie specjalnego organu doradczego w sprawach ludności cygańskiej, który miałby pośredniczyć między administracją a Cyganami (A.Mirga. 1998, s.121-122).

W 1952 roku Prezydium Rządu wydało uchwałę nr 452/52 w sprawie pomocy państwa ludności cygańskiej przy przechodzeniu na osiadły tryb życia. W dokumencie zapisano, że koniecznym jest zapewnienie Romom mieszkań i miejsc pracy. Realizacja uchwały była nieskuteczna, w wyniku czego udało się osiedlić 3-4 tys. osób. Lata 60. przyniosły zaostrenie polityki wobec społeczności romskiej. Cyganie według władz

stanowili społeczność przestępczą i byli tak traktowani przez milicję i administrację państwową. Karani byli za brak stałego zameldowania, włóczęgostwo, nielegalne zgromadzenia oraz za niewypełnianie obowiązku szkolnego (Uchwała Prezydium Rządu z dn. 24 maja 1952 r.). Osłabienie tych administracyjno-milicyjnych działań nastąpiło 1956 r., gdy władze były zajęte problemami wewnętrznymi i trwało do 1960 r.

Zapoczątkowana w 1952 roku, zaostrzona w 1964, i konsekwentnie, metodycznie i surowo prowadzona przez władze akcja osiedleńcza spowodowała to, że dziś wędrujących Cyganów już nie ma, a ostatnie tabory stanęły w latach siedemdziesiątych.

Podobnie jak w Polsce traktowano Cyganów w krajach postkomunistycznych. Tam również używając surowych przepisów karno-administracyjnych i przymusowych akcji osiedleńczych, starano się ich „ucywilizować”.

Rozpoczął się dla Romów nowy etap życia – życia osiadłego. Starali się oni zamieszkiwać gromadnie razem ze swoimi współplemieńcami, kontynuując swoje tradycje i obyczaje (A.Bartosz, 2008, s.11). Miejscem wymuszonego osiedlenia stawały się najczęściej zdegradowane obszary na peryferiach miast. Zaczęły pojawiać się problemy w stosunkach z lokalną, większościową społecznością. Zmuszone do życia obok siebie społeczności odmienne kulturowo i nierozumiejące swojej odmienności stawały się zarzewiem licznych nieporozumień. Pogłębiało to tylko stereotypy i uprzedzenia po obu stronach konfliktu.

Tabela 2 Etapy polityki Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej wobec Romów w latach 1945-1989 (A.Mirga, 1998, s. 121-122, Ł.Kwadrans, 2008, s.166)

Etap	Okres	Instytucja odpowiedzialna	Cel działania	Przepisy prawne służące realizacji	Główne założenia
I	1949-1951	MAP, MSW, KG MO, WRN	Produktywizacja osiedlenie	Prace Biura Społeczno-Administracyjnego II Zespołu Prezydium Rady Ministrów, wytyczne dla	umożliwienie włączenia do społeczeństwa rejestracja ludności cygańskiej opieka nad zatrudnionymi w gospodarce narodowej i zespołami

				prezydów WRN	artystycznymi walka z analfabetyzmem
II	1952	II Zespół Prezydium Rady Ministrów	Pomoc ludności cygańskiej w przechodzeniu na osiadły tryb życia	Uchwała nr 452/52 (24.05, 1952 r.)	ukształtowanie polityki władz wobec Romów do połowy lat 80.
III	1960- 1964	Komisja ds. Narodowościowych KC PZPR	Wzmoczenie akcji osiedleńczej ludności cygańskiej i normalizacji jej życia	Wytyczne skierowane do Prezesa Rady Ministrów	uchwalenie przez Sejm PRL ustawy o stałym osiedleniu pod groźbą kary pozbawienia wolności zakończenie akcji osiedleńczej i ewidencji powołanie Pełnomocnika ds. Cyganów i zamkniętych zakładów przysposobienia zawodowego
IV	1964	Kolegium MSW, DSA MSW, MO, Międzyresortowa omisja ds. Osiedlenia i Produktywizacji Cyganów, Prezydium Rad Narodowych	Akcja zatrzymania taborów 23-25.03.1964 r.	Brak odpowiedniej ustawy o zakazie prowadzenia wędrownego trybu życia. Załącznik pt. <i>O możliwościach zastosowania przepisów ogólnopństwowych do ludności cygańskiej ograniczających przede wszystkim ich koczowniczy tryb życia</i>	ewidencjonowanie zmuszanie do zmiany trybu życia i stałego osiedlania się produktywizacja Romów wydawanie dowodów osobistych poddanie obowiązkowi służby wojskowej egzekwowanie obowiązku meldunkowego objęcie dzieci romskich obowiązkiem szkolnym organizowanie bezpłatnych kursów zawodowych powołanie opiekunów

					społecznych wprowadzenie przyspieszonego trybu postępowania karno- administracyjnych
V	1965- 1980	Departament Społeczno- Administracyjny MSW, Zespoły Koordynacyjne ds. Ludności Cygańskiej przy Prezidiach WRN	Przyspieszenie realizacji uchwały z 1952 r. i procesów integracyjnych	<i>Tezy do rocznego sprawozdania z realizacji wytycznych w sprawie osiedlenia aktywizacji zawodowej i adaptacji społecznej ludności cygańskiej w 1966 roku (CA MSW, DSA, sygn. rob. 86)</i>	raz do roku raporty WRN dot. danych na temat Romów, dające możliwość planowania przyszłych działań MSW zaostrenie polityki wobec Cyganów najważniejsze zadania to edukacja romskich dzieci, szkolenie opiekunów społecznych
VI	Lata 80.	Departament Społeczno- Administracyjny MSW	Edukacja romskich dzieci, produktywizacja dorosłych (władze mniej aktywnie prowadziły swą politykę z powodu problemów wewnętrznych w kraju)	Informacja dotycząca aktualnej sytuacji w zakresie produktywizacji i adaptacji społecznej ludności cygańskiej (Warszawa lipiec 1984 r., CA MSW, DSA, sygn. rob. 86)	Zalecenia Raportu DSA MSW: działania przede wszystkim w stronę dzieci i młodzieży cygańskiej, w celu objęcia ich obowiązkiem szkolnym i jego rzeczywistym egzekwowaniem; w rzeczywistości pogłębienie absencji szkolnej, braku promocji do następnych klas, niewypełniania obowiązku szkolnego

Według Narodowego Spisu Powszechnego z 2011 roku jako pierwszą identyfikację etniczną romską wykazało 12 tys. osób, spośród których 9 tys. wykazało jako jedyną, a jako drugą 4 tys. osób. Łącznie identyfikację romską zadeklarowało 16 tys. osób, co stanowi 0,04% ludności w Polsce. Biorąc pod uwagę szacunki instytucji państwowych

i organizacji zajmujących się tematyką romską, liczba ta będzie oscylowała w okolicach 35 tysięcy osób. W państwach członkowskich Unii Europejskiej mieszka łącznie ponad 6 mln Romów, z czego ok. 10% w Bułgarii, 9% Słowacji, 8% Rumunii oraz 7% na Węgrzech (Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów, 2011).

1.2 Polscy Romowie

Polscy Romowie nie stanowią mniejszości o jednolitej strukturze. Różni je także czas imigracji do Polski i kierunek, z którego przybyli do naszego kraju. Obecnie na terenie Polski żyją osoby pochodzenia romskiego należące do czterech głównych grup etnicznych.

Najliczniejsza i najstarsza grupa to Polska Roma (Romowie Nizinni). Jej członkowie są potomkami Romów, którzy w XV i XVI wieku uciekli z państw germańskich przed prześladowaniami. Do lat powojennych prowadzili wędrowny tryb życia. Zamieszkują różne części Polski, noszą polskie nazwiska, a w używanym przez nich dialekcie występują liczne niemieckie zapożyczenia. Przywędrowali do Polski (i dalej na Litwę i Ruś) w XV wieku, uciekając przed prześladowaniami w krajach Europy Zachodniej. Dzielą się na podgrupy określane nazwami związanymi z regionami wędrowek (*Warmijaki, Galicyjaki*), miejscowością (*Kaliszaki, Łomysyniaki*), imieniem przodka (*Trojany*), miejscem wybieranym najchętniej na postoje (*Lesiaki*) bądź nazwami, których etymologię trudno jest dziś wyjaśnić (*Berniki, Jaglany, Pluniaki*) (J.Ficowski, 1985, s. 73). Podgrupy te dzielą się z kolei na grupy rodowe, a te na mniejsze – rodzinne. Nazwa grupy pojawiła się dla podkreślenia swojego pierwszeństwa na ziemiach polskich po tym, jak zaczęli napływać Romowie z innych państw.

Drugą, co do wielkości grupą Romów zamieszkującą Polskę, są Romowie Karpaccy (Romowie Górscy, Bergitka Roma). Przybyli oni między XV a XVII wiekiem z terenu Węgier i Słowacji. W odróżnieniu od innych grup Romowie Karpaccy są od pokoleń społecznością osiadłą. Na skutek osiadłego trybu życia grupa ta utraciła wiele elementów tradycji charakterystycznej dla Romów wędrownych. Przez innych Romów traktowani są z wyższością, a nawet z pogardą, jako niekultuwujący ważnych dla koczowników zwyczajów. Nazywani są przez nich *labanka*, co oznacza Cyganów nieczystych, skalanych, z którymi nie należy się kontaktować. Niedawni wędrowcy oskarżają ich o jedzenie psiego, kocięgo czy końskiego mięsa, co jest zakazane wśród grup

tradycyjnych. Pomimo osiadłego trybu życia nie wtopili się w otoczenie i traktowani są pogardliwie również przez swoich polskich sąsiadów, choć w ostatnich dziesięcioleciach zdarzają się coraz częściej małżeństwa mieszane. W dialekcie, którym się posługują, odnaleźć można wpływy języka węgierskiego i słowackiego.

Cyganie Karpaccy i *Polska Roma* przybywali na tereny Polski od wielu wieków, natomiast pozostałe dwie grupy pojawiły się stosunkowo niedawno, mianowicie w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XIX wieku. Są to *Lovari* (Lowarzy) i *Kalderari* (Kełderasze) przybyli z terenów dzisiejszego państwa rumuńskiego, gdzie do połowy lat pięćdziesiątych XIX stulecia byli niewolnikami. Były to grupy wędrowne.

Pierwsza z tych grup Lowarzy swoją nazwę zawdzięcza rumuńskiemu słowu *ló* – koń, ponieważ ich tradycyjnym zajęciem był handel końmi. Kełderasze swoją nawę wzięli od rumuńskiego słowa *cadera* – kocioł. Kełderasze zajmowali się kotlarstwem. Zarówno Lowarzy, jak i Kełderasze mieszkają w różnych częściach Polski w rozproszeniu. Grupy te różnią się pod względem kulturowym, społecznym i ekonomicznym od wcześniej wymienionych (A.Mirga, L.Mróż, 1994, s. 107).

Kełderasze i Lowarzy, wędrujący w połowie XIX wieku na północ i zachód Europy, wzbudzali wielkie zainteresowanie bogactwem i egzotyką swoich ubiorów, mistrzostwem wykonywanych rzemiosł, mobilnością i przedsiębiorczością. Innych Cyganów, spotykanych w krajach do których przybywali, traktowali „z góry” jako wędrujących w granicach jednego państwa, podczas gdy oni pokonywali wielkie odległości, przekraczając kolejne granice. Kełderasze i Lowarzy rozjechali się po całym świecie i są często dla miejscowych Cyganów wzorem do naśladowania, traktowani są jako elita, która niechętnie wchodzi w związki z innymi grupami. Mieszkają głównie w dużych miastach i do nich przeważnie należą spotykane tu i ówdzie w Polsce wille – pałacyki o eklektycznej, nasyconej przepychem architekturze. Niektórzy Cyganie z grupy *Polska Roma*, nie rozróżniając podziału na Kełderaszów i Lowarów, nazywają obie grupy jednym określeniem – *Austryjaki*.

Należy też wspomnieć, że od 1990 roku przybywają do Polski Cyganie z Rumunii, którzy po uzyskaniu możliwości swobodnego wyjazdu z kraju, wędrują na zachód w poszukiwaniu lepszych warunków do egzystencji. Przez polskich Romów, uważających ich za brudnych żebraków psujących opinię tubylcom, traktowani są z dużym dystansem i nieskrywaną pogardą, a słowo „Rumun” w ustach ich polskich pobratymców stało się epitetem.

Ogólną liczbę Cyganów (bez wspomnianych Cyganów rumuńskich) szacuje się na 15 – 50 tysięcy. Największe ich skupiska znajdują się w województwie małopolskim oraz Zgierzu, Gorzowie Wielkopolskim, Mławie, Żyrardowie, Olsztynie, Ełku, Nowym Dworze Mazowieckim, niewielkie grupki można też spotkać we wszystkich większych miastach kraju.

1.2.1 Romowie jako strażnicy tradycji

Poszczególne grupy Cyganów polskich różnią nie tylko wymienione już czynniki tj. odmienność dialektalna języka, stosunek do wędrownego trybu życia, profesje, lecz również struktura organizacji wewnętrznej.

Cyganie Karpaccy nie tworzą jednej grupy używającej tej samej nazwy i podporządkowanej jednemu ośrodkowi władzy. Łączą ich tylko więzy rodzinne, rzadko wykraczające poza jedną czy kilka osad, które zamieszkują. Niektóre ze wspólnot lokalnych są spokrewnione ze sobą, ale nie są złączone w jeden system rodowy. Mówiąc o sobie, używają nazw pochodzących od miejsca zamieszkania np. *Czarnogórska Roma* (A.Mirga, L.Mróz, 1994, s. 110). Jednak w ostatnim okresie można zaobserwować dużą aktywność wśród nich kilku młodych mężczyzn, którzy działają na rzecz swojej społeczności i reprezentują ją na forum publicznym. Swoimi działaniami ułatwiają im dostęp do pomocy prawnej, załatwiają sprawy w urzędach czy pośredniczą w uzyskaniu przez starszych Romów – ofiar II wojny światowej – odszkodowań za doznane od Niemców krzywdy. Owi liderzy to jedyna, w tej fazie rozwoju, struktura władzy Romów Karpackich.

Inaczej rzecz wygląda z niedawnymi koczownikami, których tradycje wytworzyły instytucje strzegące i przyczyniły się do powstania instytucji strzegących i kontrolujących zachowanie norm cygańskości. Instytucje te mają prawo nakładania i zdejmowania sankcji za nieprzestrzeganie cygańskich zasad, określają wyraźnie granice między światem Cyganów i nie-Cyganów, ustanawiają również nowe prawa, przystosowując je do zmian zachodzących w otoczeniu wymagających zajęcia stanowiska, a stwarzających problem lub zagrożenie dla romskiej społeczności i jej tradycji.

Kełderasze i Lowarzy mają *Kris* – radę starszych, w której skład wchodzi przedstawiciele poszczególnych rodów. Głosy członków *Krisu* mają tę samą wagę, lecz spośród siebie wybierają oni starszego (*Krisako Rom*), który jest przewodniczącym, swoistym *Primus Inter Pares*. Podczas obrad *krisu* rozstrzyga się spory i zajmuje stanowisko wobec problemów istotnych dla całej społeczności, zaś na co dzień

przywódcami i sędziami sagłowy rodów. Jednym z zadań *krisu* jest rozstrzyganie tzw. *głaba*, czyli oszczerstw, obraz, oskarżeń o pobicie, krzywdzących plotek, a nawet spraw obmowy ludzi nieżyjących. Karane są one grzywną.

Polska Roma ma jednego zwierzchnika, jest nim *Śero Rom* (Cygan Głowa), zwany też *Baro Śero* (Wielka Głowa). Prości Cyganie często nazywają go „królem” (J.Ficowski, 1985, s. 88-107), ale tylko w kontaktach z nie-Cyganami. W rzeczywistości pełni on rolę prawodawcy, a zarazem sędziego i cieszy się ogromnym autorytetem. Ma władzę rozwiązywania zatargów w grupie, określa normy zachowania i decyduje o wszystkich istotnych sprawach. Jest również wyrocznią w relacjach z nie-Romai. On rozstrzyga o tym, jak należy postępować wobec decyzji władz państwowych dotyczących Romów, on również decyduje, jak modyfikować rromskie prawo do zmian zachodzących w nie-cygańskim świecie. Jego władza opiera się na możliwości nakładania kar za przekroczenie niepisane go prawa zwyczajowe go i związane go z nim kodeksu skalań – *Mageripena*. *Śero Rom* interpretuje i ogłasza prawa i zasady postępowania w sporach. Dokonane przez niego rozstrzygnięcia są ostateczne i nie można się od nich odwołać, a niepodporządkowanie się im grozi wydaleniem z grupy. Sprawy mniej istotne może rozstrzygać zastępca *Śero Roma* – *Jonkaro*, a sprzeczki rodzinne rozwiązują najbliżsi antagonistom, proszeni o interwencję, starsi Romowie.

Raz na jakiś czas odbywa się zjazd głów rodów – *Romano celo*, na którym dyskutuje się o zasadniczych sprawach, dotyczących całej grupy. Wtedy też, bez karnych konsekwencji, można przedstawić żądania i zarzuty wobec *Śero Roma*, na przykład dotyczące sposobu sprawowania władzy, na co dzień bowiem jego autorytet jest niepodważalny i nie podlega dyskusji. *Romano celo* również wybiera spośród siebie przedstawicieli poszczególnych rodów następcę *Śero Roma*, choć od kilku pokoleń jest to funkcja sprawowana w jednej rodzinie praktycznie dożywotnio (A.Mirga, L.Mróż, 1994, s. 134).

Pomimo znacznego zróżnicowania większość Romów przestrzega tradycyjnego cygańskiego kodeksu *romanipen*. *Romanipen* określa ogół rromskich tradycji oraz rysuje granicę między światem Cyganów a nie-Cyganów, określa również podstawowe wartości i fundamentalne normy etyki cygańskiej. Najważniejszą jest przestrzeganie kodeksu *mageripena* – niepisane go zbioru praw, których złamanie powoduje różne, często bardzo dotkliwe sankcje, do wydalenia z grupy włącznie. Kodeks ten jest tradycyjnym zestawem tego, czego Romom robić nie wolno. Ponieważ nie mają oni takich elementów łączących

ich ze społecznością, jak wspólna, im tylko właściwa religia, kodeks *mageripena* określa na ich użytek najważniejsze wzorce postępowania, normy etyczne i zasady współżycia. Tym samym chroni przed rozbięciem i utrwala społeczną wartość grupy. Daje prawo sądenia oskarżonych, jak też wymierzania kary, a nawet, w szczególnych okolicznościach, amnestiowania wcześniej skazanych (J.Ficowski, 1985, s. 191). Zakazuje też kategoriycznie odwoływania się do nie-cygańskich władz w przypadkach takich konfliktów między członkami społeczności, które mogłyby stanowić przedmiot zainteresowania państwowego wymiaru sprawiedliwości. Szczególnie dotyczy to grupy *Polska Roma*, która też najostrzej stawia granicę między Cyganami a nie-cyganami.

Mageripena opiera się na podziale świata romskiego na sfery czyste (*vužo*) i nieczyste (*magero*), jednak rozumienie nieczystości dotyczy brudu moralnego. Brud *marengo* – brud moralny (skalanie), można oczyścić dopiero po odbyciu kary i poddaniu się praktykom przywracającym do społeczności. Ubrudzić w sensie rytualnym, i tym samym spowodować skalanie, mogą czynności niezgodne z *romanipen* lub kontakt z pewnymi nieczystymi częściami ciała, ludźmi bądź przedmiotami (A.Bartosz, 1994, 2004, s. 140).

Mageripena określa także charakter związków społecznych, ze szczególnym uwzględnieniem relacji rodzinnych, wewnątrz- i międzygrupowych i określa relacje z obcymi (*gadziami*). *Romanipen* obliguje między innymi do manifestowania swojej cygańskości, posługiwania się językiem *romani* w rodzinie i w kontaktach z innymi Romami, pomocy pobratymcom, okazywania szacunku osobom starszym, przestrzegania uznanych obrzędów i rytuałów. Dzięki tym zasadom identyfikuje też Romów „prawdziwych” (*ćácie Roma*) i odróżnia ich od „gorszych”, zwanych *phuj Roma* (źli Cyganie) lub *dziungale Roma* (brudni, nieczyści Cyganie), którzy *romanipen* rozumieją inaczej. Regułą jest, iż ci „gorsi” to przedstawiciele innych grup (A.Bartosz, 1994, 2004, s. 130). „Każda grupa, która identyfikuje siebie jako *Roma*, definiuje *romanipen*, przyporządkują temu zbiorowi zasad, nakazów i zakazów takie cechy, które uznaje za znaczące, jednak funkcja pozostaje tożsama – pozwala na identyfikację innych i określenie ‘pozycji’ innego wobec siebie” (A.Mirga, 1987, s. 198) *Romanipen* określa również zbiorowość, w której można szukać partnerów do małżeństwa. Choć czasem zdarzają się przypadki związków z osobami spoza niej, jednak są one niemile widziane i akceptacja ich jest niełatwa, szczególnie w grupie *Polska Roma*. Nieprzestrzeganie zasad powoduje skalanie, stanie się nieczystym – *magero*. Nieczystym można się stać, gdy nie zachowuje

się należytej czystości pokarmów, zachowując się niewłaściwie w stosunku do kobiet, zdradzając innego Roma oraz w wielu innych przypadkach (A.Mirga, L.Mróż, 1994, s. 145). Osoba skalana zagraża skalaniem innych, moralnie „czystych” osób. Zagrożenie, jakie ten stan ze sobą niesie, jest nie tylko symboliczne, ale jak najbardziej realne – *mageripen* (skalanie) wyłącza Cygana z życia publicznego (A.Mirga, L.Mróż, 1994 s. 22). Nie można z nim jeść, pić, a nawet przebywać pod jednym dachem, ponieważ ma on wtedy moc kalania – używane przez niego przedmioty stają się „niedotykanie”, a zbyt bliski kontakt nieskalanych z *magerdo* (skalany) przenosi na nich jego brud moralny i hańbę.

Kategorią szerszą od *romanipen* jest kategoria *manuśipen* – człowieczeństwa. *Manuś* to człowiek, ale rozumiany jako gatunek, natomiast „*Rom* to jakby człowiek najwłaściwszy, szczególny, pisany przez duże ‘C’, istota wyróżniająca się wśród wielkości istot obdarzonych mianem człowiek przez małe ‘c’, określających po prostu przynależność gatunkową” (A.Mirga, 1986, s. 157). *Manuśipen* może do pewnego stopnia przekroczyć granice etniczności wtedy, gdy jakiś *gadzio* staje się Romom szczególnie bliski, będąc dla nich użytecznym, pomocnym, okazując im życzliwość i akceptując ich. Ktoś taki, w miarę upływu czasu i pozyskiwania uznania i sympatii Romów, może zasłużyć na miano *manuś* i przestać być osobą spoza kręgu „prawdziwych” ludzi (A.Bartosz, 1994, 2004, s. 131-132). Nie jest to wprawdzie pełne człowieczeństwo, ale pewien łącznik między światem Cyganów i *gadziów*, bowiem ogółowi nie-Cygan miano *manuś* nie przysługuje. Gdy czasem jakiś *manuś* stanie się Romom szczególnie bliski, gdy pozna język i obyczaje, zdarza się, że bywa nobilitowany żartobliwym określeniem *paś-Rom*. Taka konfidencja nie jest jednak zjawiskiem częstym, bo może stać się zagrożeniem. Ktoś, kto mówi po cygańsku, jest potencjalnie niebezpieczny przez możliwość upublicznienia cygańskich tajemnic.

W przypadku mieszanego małżeństwa, gdy nie-cygański współmałżonek zostanie zaakceptowany przez grupę po uprzednim przyjęciu cygańskich norm obyczajowych i etycznych za swoje i postępowaniu w zgodzie z nimi, nikt nie nazwie go *Rom*, ale najwyżej *gadzio-Rom*. Dopiero jego dzieci, o ile wychowywane są w zgodzie z *romanipen*, będą Romami.

Gadzipen to kategoria opozycyjna do *romanipen*. Wyznacza ona zasady życia „po gadzinowsku”, niegodnego Cygana. *Gadzio* jest więc istotą gorszą, jakby gorszego gatunku, wobec której nie obowiązuje nakaz prawdomówności czy dotrzymywania danego

słowa. *Gadzio* jest wprawdzie człowiekiem w sensie przynależności gatunkowej, ale nie jest człowiekiem „prawdziwym”. Nie można go traktować i postępować wobec niego jak wobec Roma również dlatego, że nie potrafi odróżnić tego, co czyste, od tego, z czym wejście w kontakt powoduje skalenie. Trudno obdarzyć go szacunkiem, skoro jest istotą „nieczystą”, nie znającą zasad „prawdziwej” cygańskiej kultury.

Etos Cyganów ukształtowała w dużej mierze „wieczna” wędrówka. Jej konieczność spowodowana była potrzebą ciągłego przemieszczania się w celu zdobywania środków do życia, a także niechęcią nie-Cyganów do życia w sąsiedztwie z Cyganami. Setki lat prześladowań i wytworzony w ciągu nich etos ucieczki sprawił, że stosunkowo niewielu Cyganów zasymilowało się z resztą społeczeństwa. Zdecydowana większość z nich, to grupy hermetyczne i nieufne w stosunku do obcych. Chronią swoją tożsamość kulturową za barierą, której przejście udaje się nielicznym nie-Cyganom.

Są zbiorowością skrajnie etnocentryczną. Poprzez własne wzorce kulturowe postrzegają zarówno siebie, jak i innych. To, co nie przystaje do ich wzorców, jest oceniane negatywnie i odrzucane (A.Mirga, L.Mróż, 1994, s. 268). Dotyczy to również systemu wartości i norm etycznych, regulujących życie cygańskiej społeczności.

Cygański świat dzieli się na pół: świat „swoj”, zaludniony przez *Roma*, i świat obcy, zamieszkały przez *gadzie* (obcych, nie-Cyganów). Ta dychotomia bezpośrednio wiąże się z systemem wartości i normami regulującymi życie Cyganów. Kryteria wyznaczające granice tożsamości etnicznej ściśle określają fundamentalne normy etyki cygańskiej, choć przeważnie dzieje się to w sposób niezwerbalizowany, odczuwany intuicyjnie.

1.2.2 Rodzina

Życie Romów opiera się na dużej, szeroko rozumianej rodzinie. Stanowi ona fundament i punkt odniesienia wszystkich podejmowanych przez nich działań. Bardzo rzadko można spotkać wśród Cyganów ludzi żyjących samotnie.

Rodziny romskie są przeważnie wielodzietne, a duża ilość posiadanych dzieci, to wartość sama w sobie. Mówi o tym cygańskie przysłowie: „Dużo dzieci, to dużo szczęścia”.

Małżeństwa z reguły są monogamiczne, a opisywane nieliczne przypadki poligamii dotyczą niektórych grup w tych krajach, które dostały się w obszar silnego oddziaływania islamu (A.Mirga, L.Mróż, 1994, 122-123). W związki małżeńskie należy wchodzić z członkami grup o podobnej obyczajowości. Małżeństwa z *gadzi* są rzadkie

i trudne do zaakcentowania, szczególnie wśród Romów tradycyjnych, a w grupie *Polska Roma* od lat są zakazane. Jest to reakcja obecnego *Śero Roma* na zagrożenie „rozhermetyzowania” grupy, związane z upowszechnianiem się małżeństw mieszanych i niejako próba obrony przed utratą tożsamości.

Małżeństwa wśród Romów zawierane są bardzo wcześnie – dziewczyna w wieku 14-15 lat to już „panna na wydaniu”. Zdarzają się też wciąż wypadki wydawania za mąż dziewcząt dwunasto-trzynastoletnich (znam przypadek dziewczynki wydanej za mąż w lutym 2002 roku, która cztery miesiące wcześniej skończyła trzynaście lat), natomiast osiemnastoletnia niezamężna dziewczyna narażona jest już na kpiny i opinię „starej panny”. Chłopcy na ogół zakładają rodzinę w wieku 14-17 lat.

W romskich rodzinach po ślubie żona przenosi się do rodziny męża. Młodzi zaczynają być traktowani jako osoby dorosłe dopiero po tym, gdy urodzi im się dziecko i udowodnią, że sami potrafią zadbać o swój byt. Do tego czasu pod opieką rodziców męża nabierają doświadczenia oraz uczą się sposobów zarobkowania i prowadzenia domowego gospodarstwa.

Głową romskiej rodziny jest mężczyzna i on pełni w niej rolę wyraźnie dominującą. Podejmuje najważniejsze decyzje ekonomiczne dotyczące wyjazdu, przeprowadzki czy też innych, istotnych dla rodziny spraw. Mężczyzna przede wszystkim dba o podniesienie i utrzymanie prestiżu własnej rodziny w oczach społeczności. Poza tym, że stara się zasłużyć na miano *ćaćo Rom* (prawdziwy Cygan), przestrzegając uznanych powszechnie norm etycznych i obyczajów, zabiega również o posiadanie dóbr materialnych, świadczących o jego zapobiegliwości i dbałości o dostatek rodziny, takich jak efektowny samochód, wystawnie urządzone mieszkanie czy złote ozdoby eksponowane na uszach, rękach i szyjach członków rodziny. Te znamiona bogactwa podnoszą pozycję społeczną i ojca, i całej rodziny.

Rola kobiety jest inna. Na jej głowie spoczywa obowiązek dbania o codzienne życie rodziny, a także troska o dzieci i pożywienie. Kobieta, jako z natury swej nieczysta i posiadająca kalania, jest niejako upośledzonym, podrzędnym członkiem rodziny i pełni wobec mężczyzny rolę usługową.

Rodzice starają się obdarzyć dużą ilością potomstwa - czasem liczba dzieci w rodzinie dochodzi nawet do kilkanaściorga. Są one bardzo kochane i troszczy się o nie cała rodzina, dlatego starsze dzieci zwłaszcza dziewczynki, często pomagają matce w opiece nad maluchami. Dzieci sześciu-siedmioletnie mają dużo swobody, mogą oddalać

się od domu na wielkie odległości, czasem też rodzice wysyłają je po drobne sprawunki. Widok taki, dziecka maszerujące z torbą do sklepu, utwierdza niektórych nie-Romów w przekonaniu, że Cyganie niedostatecznie troszczą się o swoje dzieci.

Niezmiernie rzadko zdarza się, by romskie dziecko trafiło do sierocińca, gdyż poczucie wewnętrznej więzi i miłości do dzieci są tak silne, że prawie zawsze znajdzie się ktoś, kto przygarnie osierocone dziecko do swojej rodziny i uzna je za swoje.

Ponieważ Romowie nie mają własnego państwa i żyją w rozproszeniu, rodzina pełni dużo ważniejszą rolę niż w innych kulturach. Cementuje romską społeczność, pilnuje przestrzegania norm etycznych, obyczajów i tradycji, chroni przed środowiskiem obcych, tym bardziej, gdy jest to środowisko Romom niechętnie. Jest więc również „twierdzą” broniącą przed utratą tożsamości kulturowej.

1.2.3 Praca

Innym istotnym aspektem romskiej kultury są wykorzystywane przez przedstawicieli poszczególnych grup romskich profesje. Profesje nie tylko stanowią źródło dochodów, który ma zapewnić postawy bytu materialnego, ale są ważne jako czynnik kulturotwórczy. Wykazywana profesja w znaczącym stopniu wpływa na kształtowanie się wizerunku Roma oraz pozytywnego czy negatywnego tworzenia się stereotypu wśród nieromskiego otoczenia. Najprawdopodobniej system ten został odziedziczony przez Romów z hinduistycznego podziału kastowego. System ten obejmuje wiele zawodów praktykowanych przez Romów zarówno w Europie, jak i przez bliskowschodnich Domów czy przedstawicieli grup Domba. Większość tych tradycyjnych zajęć pozwala zachować dużą niezależność ekonomiczną, niezależnie od kierunku rozwoju gospodarczego w gospodarce. Często staje się to przyczyną oskarżeń o czerpanie dochodów ze źródeł „niewiadomego” pochodzenia.

Związki ekonomiczne z *gadziami* czy świadczenie *gadziom* różnego typu usług jest zasadniczą formą zarobkowania oraz podstawą dochodu dla większości grup cygańskich. Zależność ekonomiczna Rom – *gadzio* jest często jedyną okazją kontaktu dla obu społeczności (A.Bartosz, 2008, s. 16).

Tradycyjne profesje romskie można ogólnie sklasyfikować w trzech kategoriach: rzemiosło, handel i rozrywka. Popularnym zajęciem jest również wróżbiarstwo czy żebractwo.

Wśród Romów praca była zawsze wyżej ceniona niż nauka – zawód dla Roma ważniejszy jest niż wykształcenie (A.Paszko, M.Kukiełka, R.Sukowski, M.Zawicki, 2007, s. 19).

Większość współczesnych Romów żyje na niskim poziomie ekonomicznym. Problemy ekonomiczne nie dotyczą jednak całej populacji Romów. Społeczność romska w Polsce jak również w innych krajach europejskich jest zróżnicowana wewnętrznie. Grupy różnią się m.in. zamożnością oraz stosunkiem do pracy (A.Paszko, M.Kukiełka, P.Kopczyński, M.Zawicki, 2007, s. 27). Część Romów prezentuje postawę przedsiębiorczą i z dobrym skutkiem prowadzi legalną działalność gospodarczą (W.Osuch, A.Dwojak, 2009, s. 115).

2 Problemy edukacyjne dzieci romskich

W porównaniu z innymi mniejszościami zamieszkującymi Polskę, romska mniejszość etniczna jest jedyną mniejszością zagrożoną wykluczeniem społecznym. Wpływają na to różne czynniki społeczne i kulturowe, ale przede wszystkim należy wymienić niski poziom wykształcenia tej grupy. Brak wykształcenia wpływa bezpośrednio na brak kwalifikacji cenionych na rynku pracy, co pociąga za sobą problemy bytowe i zdrowotne Romów. Do takiej sytuacji przyczynia się hermetyczny charakter niektórych grup romskich, które bronią swojej niezależności (Program integracji społeczności romskiej w Polsce na lata 2014-2020, s. 4).

Chcąc skutecznie realizować kształcenie romskich dzieci, należy w pierwszej kolejności zwrócić uwagę na uwarunkowania ekonomiczne, kulturowe i społeczne tej grupy. Taką diagnozę powinno się przygotować zarówno na szczeblu krajowym (organizacja szkolnictwa, wielkość środków oraz zasad ich dystrybucji), jak i na mniejszą skalę tj. przez przygotowanie nauczycieli, pracowników oświaty (zaplanowanie działań pomocowych dla konkretnej grupy uczniów romskich) (A.Świątek, S.Kurek, W.Osuch, T.Rachwał, 2014, s. 9).

2.1 Dziecko romskie w polskim systemie szkolnictwa

Po zakończeniu II wojny światowej nowe władze podjęły działania mające na celu poprawę poziomu edukacji grup społecznych dotychczas marginalizowanych. Wprowadzono obowiązek szkolny dla dzieci do 16 roku życia. Działania te doprowadziły do zmniejszenia analfabetyzmu wśród Romów. Wśród tej społeczności doprowadzono do uzyskania minimum edukacyjnego tj. ośmioklasowego wykształcenia podstawowego, a niejednokrotnie do ukończenia szkół średnich i wyższych. W wielu przypadkach źródło marginalizacji tkwiło w niedostatkach edukacyjnych i braku wykształcenia. Chcąc skutecznie realizować swój plan wywiązywania się z obowiązku szkolnego władze wprowadziły możliwość karania rodziców, którzy nie wywiązywali się należycie z tego obowiązku. Kampania edukacyjna, jak i polityka władz PRL doprowadziła do redukcji analfabetyzmu. Państwo prowadziło statystyki, z których wynikało, że w okresie rządów komunistycznych objęcie obowiązkiem szkolnym dzieci romskim sukcesywnie wzrastało, jednak poziom wykształcenia wśród Romów wciąż pozostawał na niskim poziomie

(Z.Barany, 2002, s.123-136). W latach 1950 – 1960 obowiązek szkolny spełniało 25% Romów, podczas gdy w 1970 r. już 82,6%, a do roku 1983 ten procent wzrósł do 82,6% (Z.Barany, 2002, s. 134-135).

Romowie w tym okresie byli traktowani podobnie jak inne mniejszości zamieszkujące terytorium PRL. Nie podejmowano żadnych prób specjalnego podejścia do kwestii edukacji romskich dzieci. Za najważniejsze zadanie państwa uważano w tym okresie egzekwowanie obowiązku szkolnego i likwidację analfabetyzmu (A.Mirga, 2003).

Analogicznie jak podczas akcji produktywizacji Romów, tak i w kwestii obowiązku szkolnego większą uległością wykazała się tradycyjnie osiadła grupa *Bergitka Roma*. Przykładem pozytywnej adaptacji społeczności romskiej oraz przyjęcia sposobu życia większości społeczeństwa była grupa osiadła w Nowej Hucie. Romowie Ci pozytywnie ustosunkowali się do kwestii edukacji dzieci, a także brali udział w kursach czytania i pisania dla dorosłych (J.Depczynska, 1978).

Administracja szkolna miała bardzo różne podejście do kwestii edukacji Romów. Z jednej strony dzieci były umieszczane w normalnych, integracyjnych klasach, a z drugiej strony wobec dzieci Romów wędrownych stosowano pewnego rodzaju segregację. Zaostrzenie polityki asymilacyjnej i przymusowe osiedlanie zwiększyły udział w procesie edukacji Romów wędrownych (A.Mirga, 2003). Tworzono dla dzieci romskich z tych grup specjalne klasy, gdzie umieszczano dzieci w różnym wieku, zupełnie nie zwracając uwagi na fakt, że niektóre z nich po raz pierwszy trafiły do szkoły. Dla wielu z tych dzieci uczęszczanie do szkoły było czymś zupełnie nowym, gdzie język wykładowy dla wielu z nich był niezrozumiały. Romscy uczniowie i klasy w których byli umieszczani odróżniały się od reszty społeczności szkolnej. Sytuacja taka sprzyjała tworzeniu się i pogłębianiu już istniejących stereotypów w postrzeganiu Romów przez polskie społeczeństwo większościowe. (A.Mirga, 2003). Uczniowie romscy będący osamotnieni w środowisku szkolnym, bez wsparcia rodziców, którzy najczęściej byli analfabetami oraz nietraktujący edukacji jako wartości nie mieli warunków do prawidłowego rozwoju ani zdobycia wykształcenia. Przed nakazem trwałego osiedlenia w 1964 r. cygańskie dzieci sporadycznie realizowały obowiązek szkolny. Władze w tym okresie nie były konsekwentne w działaniach, a większość społeczności romskiej nie dostrzegała wagi edukacji. Szkoła stanowiła dla nich instytucję zewnętrzną, nie wywodzącą się z ich tradycji i obcą pod wieloma względami. Romowie w znakomitej większości byli wierni tradycji i

dostrzegali w edukacji dzieci, a także w instytucji szkoły, zagrożenie dla własnej tożsamości (A.Mirga, 1997, s. 168-169).

W wielu wypadkach w pomoc przy realizacji obowiązku szkolnego przez Romów zaangażowani byli „cygańscy opiekunowie społeczni”. Instytucję „cygańskich opiekunów społecznych” powołano na mocy ustawy z 1952 r. gdy władze oraz różnego rodzaju czynniki partyjne i administracja szkolna tworzyły różne projekty mające na celu wymuszenie na społeczności romskiej przestrzegania obowiązujących przepisów. „Cygańscy opiekunowie społeczni” byli w dużej mierze skutecznymi mediatorami (egzekutorami) w nakłanianiu romskich rodzin do wypełniania obowiązku szkolnego przez ich dzieci, ale w żaden sposób nie przyczyniali się do poprawy sytuacji edukacyjnej Romów (A.Mirga, 2003).

W roku szkolnym 1964/1965 widać duży wzrost liczby dzieci romskich uczęszczających do szkół podstawowych. Z grupy 2 094 dzieci poniżej 16 roku życia (osiedlonych Romów) 1 784 zapisano do szkół, a 1 254 z nich uczęszczało na zajęcia regularnie. Około 600 dzieci nie podjęło nauki z różnych powodów, a władze w początkowej fazie nie karały rodziców za nieposyłanie dzieci do szkoły (A.Mirga, 1997, s. 138). Za wywiązywanie się z obowiązku szkolnego administracja lokalna świadczyła pomoc materialną uczniom lub ich rodzinom.

Rok szkolny 1966/67 przyniósł dalszy wzrost romskich uczniów regularnie uczęszczających na zajęcia i wynosił 3 808. W tym czasie obowiązkiem szkolnym objętych było 4 710 młodych Romów, z czego 711 nie było zapisanych do szkół, a część z nich nieregularnie uczęszczała na zajęcia szkolne. W tym roku szkolnym władze bardziej rygorystycznie pochodziły do realizacji obowiązku szkolnego. W latach 1967/67 ukarano 224 rodziców romskich za niespełnianie tego obowiązku. Wśród dzieci niezarejestrowanych w szkołach 87 dzieci zostało skierowanych do szkół specjalnych dla dzieci opóźnionych umysłowo. W tym okresie w Domach Dziecka przebywało 83 małoletnich Romów (A.Mirga, 2003). Zwiększający się poziom uczestnictwa dzieci romskich w szkolnictwie powszechnym nie przekładał się na uzyskiwane wyniki. W roku 1967 promocji do następnych klas ze względu na wysoką absencję i niedostateczne wyniki w nauce nie otrzymało prawie 30% uczniów, a do klas ósmych uczęszczało zaledwie 21 dzieci (H.Chałupczak, T.Browarek, 1998, 2000, s. 238). W efekcie tylko mały odsetek dzieci uzyskiwał elementarne wykształcenie. Powody niewątpliwie miały źródło w

nieodpowiednim podejściu do ucznia romskiego oraz nieprzygotowaniu kadry nauczycielskiej i pedagogicznej do nauczania odmiennych kulturowo dzieci.

Andrzej Mirga zwraca uwagę na to, że latach 80. poprzedniego stulecia władze wycofały się z aktywnej polityki wobec Romów, co spowodowało regres w sferze edukacji. Według niego wzrosła w tym czasie absencja i liczba dzieci niewypełniających obowiązku szkolnego. Upatruje on przyczyny tej sytuacji w zwiększonej w tym okresie mobilności przestrzennej i do tradycyjnego trybu życia, który negatywnie wpływał na proces edukacji cygańskich dzieci oraz stał się powodem wtórnej analfabetyzacji (A.Mirga, 1998, s. 176).

W ostatnim raporcie DSA MSW z 1984 roku wśród sukcesów i niepowodzeń polityki państwa dotyczącej edukacji możemy znaleźć informację, że niemal każdy Rom który urodził się po II wojnie światowej uczęszczał do szkoły podstawowej. Równocześnie stwierdzono, że „w przyszłych działaniach należy przy użyciu dostępnych, zgodnych z prawem środków dążyć do objęcia dzieci i młodzieży cygańskiej powszechnym obowiązkiem nauczania” (A.Mirga, 1998, s. 176).

Raporty dotyczące sytuacji społeczności romskiej po roku 1984 nie były już przygotowywane, dlatego też niemożliwe jest odtworzenie danych dotyczących jej uczestnictwa w systemie oświaty w drugiej połowie lat 80. Uwaga władz w tym okresie była skierowana na problemy wewnętrzne kraju i sprawa dzieci romskich nierealizujących obowiązku szkolnego przesunęła się na dalszy plan. Liczba dzieci nierealizujących obowiązku szkolnego w tym okresie rosła.

Pomimo że statystyki dotyczące liczby Romów z wykształceniem podstawowym rosły, to jednak niewielu przedstawicieli tej społeczności uzyskało kwalifikacje na poziomie średnim. Przez cały okres panowania władzy komunistycznej jedynie czterech Romów ukończyło szkoły wyższe (Ł.Kwadrans, 2008, s. 192).

Przed rokiem 1989 dobre wykształcenie nie było warunkiem otrzymania zatrudnienia. Osoby posiadające minimum edukacyjne mogły bez problemu znaleźć pracę, a nawet były do tego zobowiązane. Upadek komunizmu zmienił jednak tę sytuację diametralnie i wykształcenie oraz umiejętności stały się elementami stanowiącymi konkurencyjność na rynku pracy oraz zwiększały możliwość zatrudnienia. Zachodzące zmiany nie pozostały bez wpływu na sytuację społeczno-ekonomiczną Romów. Mniejszość ta utraciła dotychczasową pozycję ekonomiczną, która gwarantowała jej bezpieczeństwo socjalne w postaci nakazu pracy. Romowie z powodu braku kwalifikacji i

wykształcenia nie poradzili sobie z konkurencyjnością na rynku pracy, a co się z tym wiąże pogorszyły im się warunki bytowe. Wciąż wiele czynników niekorzystanie wpływało na rozwój edukacji Romów. Największy problem stanowił język. Języka *romani* nie używano w szkole (nie licząc kilku nielicznych przypadków). Wciąż brakowało programów edukacyjnych i co najważniejsze woli politycznej władz oświatowych. Do ważnych problemów u progu transformacji, należy zaliczyć uczestniczenie dzieci romskich w wychowaniu przedszkolnym, które miało służyć przygotowaniu małych do współżycia ze społeczeństwem większościowym (Ł.Kwadrans, 2008, s. 210).

Na początku lat 90. XX wieku podjęto wiele działań w zakresie edukacji Romów. Objęcie Romów edukacją nie przebiegało bez trudności. Nauczyciele nie byli przygotowani do pracy z dziećmi odmiennymi kulturowo, które słabo posługiwały się językiem polskim. Dzieci romskie wywodzą się ze środowiska, które nieufnie podchodzi do instytucji kojarzonych z państwem. Wśród rówieśników dzieci romskie często spotykały się z niechęcią, a ze strony systemu edukacyjnego z dyskryminacją (przykładem mogą tu być tworzone klasy tylko dla Romów). Poziom wykształcenia Romów możemy określić jako wciąż niski. Zgodnie z danymi uzyskanymi w Narodowym Spisie Powszechnym Ludności i Mieszkań z 2002 r. niemal 51% osób powyżej 13 roku życia pozostawało bez wykształcenia i nieukończonej szkoły podstawowej. W opracowaniu danych spisowych z 2011 r. nie było podobnej kategorii jak w czasie spisu w 2002 r. 82% Romów wybrało kategorię deklarującą wykształcenie „niższe niż średnie”. W obydwu spisach zapytano respondentów o wykształcenie średnie – w 2002 r. deklarowało je 247 Romów, w 2011 r. – 934. Wykształcenie wyższe w 2002 r. deklarowało 13, a w 2011 – 272 obywateli polskiego pochodzenia romskiego (*Załącznik do uchwały nr 202/2014 Rady Ministrów z dnia 7 października 2014 r. s. 14*).

Dokładne dane dotyczące liczby dzieci i młodzieży romskiej, które zostały objęte obowiązkiem szkolnym są trudne do jednoznacznego określenia. Według danych sporządzonych przez Związek Romów Polskich z siedzibą w Szczecinku dowiadujemy się, że wsparcie stypendialne dla dzieci i młodzieży romskiej rozkłada się następująco:

Lata	Osoby
2005 – 2006	– 44 osoby
2006 – 2007	– 51 osób
2007 – 2008	– 53 osoby
2008 – 2009	– 53 osoby

2009 – 2010 – 63 osoby

2010 – 2011 – 71 osób

2011 – 2012 – 48 osób

2012 – 2013 – 58 osób

2013 – 2014 – 59 osób (Sprawozdanie z działalności Związku Romów Polskich)

Rozkład w % ilości osób pobierających stypendia na ilość osób deklarujących pochodzenie romskie w poszczególnych województwach w Polsce przedstawia tabela nr 3.

Tabela 3 Rozmieszczenie ludności romskiej w Polsce wg danych z Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań z 2002 r. a ich procentowy udział w wykorzystaniu oferty stypendialnej (Sprawozdanie z działalności Związku Romów Polskich)

Województwo	Liczba osób deklarujących pochodzenie romskie	% osób korzystających z oferty stypendialnej
Dolnośląskie	1 331	11
Kujawsko-pomorskie	635	2
Lubelskie	677	5
Lubuskie	277	11
Łódzkie	1029	7
Małopolskie	1678	28
Mazowieckie	1310	8
Opolskie	861	4
Podkarpackie	717	4
Podlaskie	369	5
Pomorskie	196	1
Śląskie	1209	1
Świętokrzyskie	339	2
Warmińsko-mazurskie	435	-
Wielkopolskie	1090	2
Zachodniopomorskie	702	9

Dane dotyczące liczby dzieci romskich realizujących obowiązek szkolny są szacunkowe. Z corocznie przygotowywanych raportów sporządzanych przez urzędy wojewódzkie wynika, że liczba ta sukcesywnie wzrasta (w roku szkolnym 2004/2005 wynosiła 2 844 osoby, a w 2012/2013 już 3 259 osób). Na podstawie raportów składanych

przez placówki oświatowe w Systemie Informacji Oświatowej liczba uczniów romskich, dla których szkoły podejmują dodatkowe działania edukacyjne, wyniosła w 2013 r. – 2 547 uczniów. Informacje na temat liczby uczniów romskich korzystających ze wsparcia w ramach programów pomocowych (zakup oprawek, ubezpieczenia, korzystanie z zajęć w świetlicach środowiskowych itp.) zbiera corocznie Departament ds. Wyznań Religijnych oraz Mniejszości Narodowych i Etnicznych .(Ministerstwo Administracji i Cyfryzacji) Z danych zamieszczonych w sprawozdaniach z realizacji *Programu na rzecz społeczności romskiej* oraz powyższych statystyk wynika, że ponad 80% dzieci romskich jest objętych obowiązkiem szkolnym (Załącznik do uchwały nr 202/2014 Rady Ministrów z dnia 7 października 2014 r.).

Wśród barier, które mają ogromny wpływ na wciąż utrzymujący się niski wskaźnik wykształcenia w tej grupie etnicznej, znajdują się:

- brak wstępnego przygotowania (edukacja przedszkolna). Posyłanie dzieci romskich do przedszkoli nie jest wśród Romów zjawiskiem powszechnym;
- niedostateczna znajomość języka polskiego, co skutkuje niejednokrotnie niezrozumieniem poleceń wydawanych przez nauczyciela. Dzieci romskie posługują się w swoim środowisku językiem romskim. Z językiem grupy większościowej niejednokrotnie spotykają się po raz pierwszy w szkole;
- wczesne porzucenie systemu edukacji przez dzieci romskie w tym głównie przez dziewczęta. Ta sytuacja jest wynikiem odmienności kulturowej;
- migracje rodzin romskich. Migracja rodziny powoduje przerwanie nauki szkolnej i często też nie podejmowanie jej w nowym miejscu zamieszkania, co generuje duże braki edukacyjne;
- absencja na zajęciach szkolnych. Frekwencja uczniów romskich oscyluje na poziomie 70%. Na niską frekwencję ma wpływ brak wykształconego obowiązku posyłania dziecka do szkoły u rodziców;
- brak motywacji i wsparcia ze strony rodziców. Rodzice, często sami niewykształceni, nie czują potrzeby wysyłania swoich dzieci do szkoły (M.Łeśniak, 2009, s. 14);
- braki w przygotowaniu nauczycieli do pracy z uczniami odmiennymi kulturowo. Uczniowie przy spotkaniu z odmiennością drugiego ucznia muszą być odpowiednio przygotowani i dlatego bardzo ważne jest doksztalcanie nauczycieli, aby pomogli kształtować właściwą postawę uczniów przez głębsze poznanie i zrozumienie otaczającej ich rzeczywistości (D.Kowalska, 2014, s. 25);

- nieprzychylność ze strony nie-romskich rówieśników. Niechęć rówieśników niejednokrotnie wynika z nieznamośności kultury nowych kolegów oraz ze stereotypizacji społeczności romskiej. Nie pomaga też w integrowaniu tych grup słaba znajomość kultury romskiej przez nauczycieli;
- bieda, złe warunki materialne i socjalne utrudniające uczniom przygotowanie się do zajęć (K.Białek, 2008, s. 90).

Z wieloma z tych problemów; dzięki programom pomocowym i pracy/pomocy osób mających doświadczenie w pracy z Romami, można sobie z większym lub mniejszym skutkiem poradzić. Potrzebne są niewątpliwie zmiany na poziomie sektora publicznego oraz wśród samych Romów. Ważnym aspektem w tej sytuacji jest również branie pod uwagę tego, jak edukacja formalna wpływa na poczucie tożsamości Romów .

2.1.1 Dziecko romskie w szkole specjalnej

Mówiąc o edukacji uczniów romskich, należy wspomnieć o dużym odsetku dzieci kierowanych do przedszkoli i szkół specjalnych w stosunku do ogólnej liczby Romów podlegających obowiązkowi szkolnemu. W województwach małopolskim, opolskim i śląskim wynosi on odpowiednio 32, 37 i 12,8%. Dane pozyskane przez MSWiA z urzędów wojewódzkich wskazują, że spośród uczniów romskich o orzeczonej potrzebie kształcenia specjalnego najwięcej, bo ponad 70%, uczęszczało do szkół podstawowych, do gimnazjów niespełna 25%, zaś pozostałe 5% do szkół ponadgimnazjalnych. Według danych z Systemu Informacji Oświatowej (SIO) z 2010 r. 16,8% uczniów romskich figurowało w nim jako wymagający uczęszczania do specjalnych klas, oddziałów, szkół lub przedszkoli. Warto jednakże pamiętać, iż nie wszystkie placówki oświatowe zgłaszają swych uczniów romskich do SIO. Podstawową przyczyną tak wysokiego odsetka uczniów romskich z orzeczeniami o niepełnosprawności umysłowej jest podejście pracowników poradni psychologiczno-pedagogicznych. Na podstawie słabych wyników w nauce uzyskiwanych przez dzieci romskie oraz ich domniemanych trudności w posługiwaniu się językiem polskim i problemów wychowawczych, zgłaszanych przez szkoły oraz instytucje opieki społecznej, uznawani są oni za upośledzonych (Raport o sytuacji społeczności romskiej w Polsce, 2012). Przyczyną kierowania dzieci romskich do szkół specjalnych są kłopoty z diagnozowaniem uczniów. Testy diagnostyczne, które otrzymują dzieci romskie, nie uwzględniają zarówno słabej znajomości języka polskiego, jak również barier kulturowych. Do szkół specjalnych dzieci romskie trafiają również na życzenie rodziców, którzy zazwyczaj sami taką szkołę ukończyli. Środowisko szkoły specjalnej jest atrakcyjne

ze względu na wyposażenie i dobre przygotowanie nauczycieli do pracy z uczniem ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi.

Rodzice romscy posiadają niedostateczną wiedzę dotyczącą procedury umieszczania dzieci w szkołach. Nie mają też świadomości możliwości przeniesienia dziecka na każdym poziomie edukacji ze szkoły specjalnej do szkoły ogólnodostępnej. Na posłanie dziecka do szkoły specjalnej rodzina romska decyduje się również ze względów ekonomicznych. Nauka dziecka w takiej szkole daje możliwości uzyskania dodatkowych świadczeń socjalnych.

Szkoły specjalne w pozyskiwaniu uczniów romskich widzą też korzyść dla siebie. Szkoła ma możliwość pozyskiwania dotacji finansowej w ramach zwiększonej części oświatowej subwencji ogólnej na ucznia romskiego. Szkoły ogólne postrzegają pracę z uczniem romskim jako trudność. Często nie mają zatrudnionych nauczycieli posiadających przygotowanie w zakresie pracy z uczniem o specjalnych potrzebach (Ł.Kwadrans, 2008, s. 216).

2.1.2 Klasy romskie

Sprawa braków w edukacji dzieci romskich zaczęła się pojawiać na forum publicznym na początku lat dziewięćdziesiątych, gdy w Polsce zaczęły powstawać tzw. klasy romskie. Inicjatorem stworzenia tych klas był ks. Stanisław Opocki - ówczesny duszpasterz Romów diecezji tarnowskiej, a obecnie Krajowy Duszpasterz Romów.

Początkowo klasy te miały charakter nieformalny i funkcjonowały jako szkółki niedzielne. Romskie dzieci były tam katechizowane oraz uczono je pisać, czytać i liczyć. Po 1989 roku nauczyciele współpracujący z ks. Ochockim opracowali program nauczania, a po uzyskaniu jego akceptacji przez Ministerstwo Edukacji Narodowej, klasy zaczęły powstawać w całej Polsce jako eksperyment pedagogiczny. Ich twórcom chodziło przede wszystkim o nauczanie dzieci romskich języka polskiego, ponieważ brak jego znajomości jest główną przeszkodą w integracji ze środowiskiem polskim, a także o objęcie edukacją uczniów "przerośniętych", którzy z różnych powodów do szkoły chodzić przestali bądź nigdy do niej nie uczęszczali. Po trzech latach nauki dzieci miały przechodzić do klas masowych lub kontynuować naukę według specjalnie dla nich ułożonego programu. W tym drugim przypadku chodziło o dzieci, które nie mogły poradzić sobie z realizowaniem typowego programu przewidzianego dla szkoły podstawowej. Uczęszczanie do klasy romskiej miało być dobrowolne, rodzice zaś sami decydowali do jakiej klasy ma chodzić ich dziecko - powszechnej czy etnicznej.

Duża skala zjawiska oraz widoczne postępy uczniów romskich skłoniły nauczycieli współpracujących z księdzem do opracowania specjalnego programu nauczania i przedłożenia go Ministerstwu Edukacji Narodowej. MEN 8 lipca 1992 r. zatwierdziło program nauczania dla klas romskich i był on realizowany jako eksperyment pedagogiczny w postaci trzyletniego planu nauczania początkowego. Osoby tworzące program skupiły się przede wszystkim na nadrobieniu zaległości przez uczniów romskich. W myśl przyjętych założeń do tych klas miały uczęszczać tylko dzieci romskie, a ich edukacja miała trwać przez pierwsze trzy lata edukacji początkowej. Po ukończeniu trzeciej klasy nauczania początkowego dzieci romskie miały się uczyć w oddziałach zintegrowanych z dziećmi polskimi.

Działalność tych klas spowodowała znaczną poprawę frekwencji i wyników nauczania wśród romskich uczniów. Wśród "swoich" czuli się oni bezpiecznie, mogli też liczyć na życzliwość i większe niż do tej pory zainteresowanie ze strony nauczycieli. Wiele dzieci trafiło wówczas po raz pierwszy do szkoły. Z drugiej strony utworzenie klas etnicznych spowodowało protesty większości aktywistów organizacji romskich działających w Polsce. Zarzucali oni ks. Opockiemu oraz władzom oświatowym celową separację romskich uczniów od dzieci polskich, a nauczycielom niekompetencję. Do pewnego stopnia można zrozumieć obawy romskich aktywistów przed usankcjonowaniem wykluczenia dzieci romskich ze szkolnych społeczności, ale uważam, że zarzuty, jakie wysuwano przeciw ks. Opockiemu, były co najmniej wyolbrzymione. Od początku twórca tych klas podkreślał, że są one ofertą dla dzieci "przerośniętych", które nigdy nie uczęszczały do szkoły bądź z jakiś powodów jej nie ukończyły. Nie chodziło tu o kierowanie dzieci, które radziły sobie dobrze w klasach zintegrowanych (J.Milewski, 2009, s. 65).

Program nauczania w klasach romskich był krytykowany nie tylko przez aktywistów romskich. Według E. Nowickiej przyczyniał się on do całkowitej integracji kulturowej Romów ze zbiorowością większościową, nie podejmując zagadnień kultury romskiej. W Polsce w 1999 roku funkcjonowało około trzydziestu klas, w których były prowadzone zajęcia wg tego programu. Bez względu na mniej lub bardziej słuszne zarzuty, jakie były kierowane pod adresem klas etnicznych, uznać należy fakt, że ich działalność przynosiła pozytywne efekty. Dzięki możliwości uczęszczania do romskich klas elementarną wiedzę zdobyło około ośmiuset dzieci, z których znaczna część nie integrowała się wcześniej w klasach masowych. Gdyby nie upór i zaangażowanie ks.

Opockiego oraz jego współpracowników, dzieci te prawdopodobnie nigdy nie trafiłyby do szkół i do dziś byłyby analfabetami. Nadmienić należy, że zajęcia w tych klasach były prowadzone przez nauczycieli znających dobrze Romów i ich kulturę oraz zwyczaje. Niekiedy nauczycielami byli wykształceni Romowie.

Pisząc o klasach romskich, nie można nie wspomnieć o Parafialnej Szkole Romskiej w Suwałkach, która rozpoczęła swoją działalność 1993 roku. Jej założycielem był ks. Jerzy Zawadzki - proboszcz parafii p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Suwałkach. Motywy, jakimi się kierował twórca tej szkoły, były bardzo podobne do tych, które kierowały ks. Stanisławem Opockim, czyli w pierwszym rzędzie potrzeba duszpasterska oraz likwidacja analfabetyzmu wśród dzieci romskich. Na początku 1993 roku tylko dwoje dzieci pochodzenia romskiego uczęszczało do szkół publicznych.

W 1994 roku szkoła została wpisana do rejestru placówek niepublicznych i działała na prawach szkoły publicznej pod merytorycznym nadzorem Kuratorium Oświaty w Białymstoku.

W początkowej fazie uruchomiono klasy nauczania początkowego, które miały umożliwić wyrównanie różnic w stosunku do polskich rówieśników, co pozwoliłoby kontynuować im naukę w szkole publicznej (J.Milewski, 2005, s. 9). W połowie lat dziewięćdziesiątych nastąpiła reemigracja Romów. W czasie pobytu za granicą dzieci nie uczęszczały do szkoły i zapomniały, czego nauczyły się już wcześniej. Chcąc umożliwić dzieciom możliwość kontynuowania edukacji tym dzieciom, Chcąc umożliwić dzieciom kontynuowanie edukacji, szkoła zdecydowała się przedłużyć cykl kształcenia do sześciu klas (J.Cukras-Stelągowska, J.Stelągowski, 2009, s. 110).

Szkoła zatrudniała dziewięciu nauczycieli i dwóch romskich asystentów. Nauczyciele posiadali wykształcenie wyższe pedagogiczne, kierunkowe oraz o specjalności resocjalizacja i socjoterapia (J.Milewski, 2005, s. 10). W placówce był realizowany program nauczania obowiązujący w szkołach publicznych wzbogacony o elementy związane z historią i tradycją romską. Dodatkowo był wprowadzony przedmiot *Kultura romska* oraz zajęcia muzyczne, na których uczniowie uczyli się tradycyjnego tańca cygańskiego, śpiewu i gry na instrumentach. Modyfikacji uległy też przedmioty podstawowe, tj. historia, którą prowadzono pod kątem losów Romów w omawianych okresach historycznych. Prowadzono też zajęcia wyrównawcze. W swoich założeniach szkoła w Suwałkach miała prowadzić lekcje w języku *romani*, aby ratować postępującą degradację tego języka. Pomysł ten jednak spotkał się z niechęcią ze strony Romów. W

grupach ortodoksyjnych język oddziela Romów w symboliczny sposób od nie-Romów i zapewnia im pewną sekretność. Wprowadzenie go do szkoły, wg romskiego środowiska, było co najmniej wysoce naganne, a co za tym idzie, nie można było znaleźć Roma, który by podjął się jego nauczania.

Podstawą utrzymania placówki była subwencja oświatowa przekazywana przez samorząd. Od 2005 roku uległa ona zwiększeniu do wysokości przysługującym szkołom, w których uczą się dzieci mniejszości etnicznych. Pozostałe środki na utrzymanie placówki były pozyskiwane w *Rządowego Programu na Rzecz Społeczności Romskiej w Polsce*, co pozwoliło jej zatrudnić asystentów romskich, zakup podręczników, pomocy dydaktycznych czy organizację wycieczek dla swoich podopiecznych. Szkołę wspierało też wiele instytucji, między innymi Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Ambasada Brytyjska, Ambasada USA, International Romani Union, Stowarzyszenie "Integracja", Polska Fundacja Dzieci i Młodzieży (J.Cukras-Stelągowska, J.Stelągowski, 2009, s. 113).

W ciągu szesnastu lat działalności tej placówki do szkoły uczęszczało około stu uczniów. Szkoła będąc pedagogicznym eksperymentem, stała się miejscem, gdzie dzieci czuły się bezpiecznie, jak u siebie, gdzie mogły swobodnie mówić w swoim języku i to nie tylko na przerwach, gdzie do treści programowych dodawano treści dotyczące ich języka. Wśród suwalskich, zachowawczych Cyganów, należących w części do grupy *Polska Roma*, wytworzył się zwyczaj posyłania dzieci do szkoły i nikt już dzisiaj nie kwestionuje potrzeby zdobywania edukacji, przynajmniej na poziomie elementarnym. Oprócz tego szkoła stała się miejscem kulturotwórczym, oddziałującym na całe środowisko. Prowadzone były w niej również zajęcia dla dorosłych, działały szkolne zespoły muzyczne - dziecięce i dla dorosłych, organizowano imprezy, spotkania, zajęcia, wspólne wycieczki z polskimi uczniami ze szkół publicznych. Zmienił się też, na o wiele bardziej pozytywny, stosunek wielu mieszkańców Suwałk do Romów. Szkoła w Suwałkach była jedyną w Polsce szkołą podstawową dla dzieci romskich.

Poza klasami romskimi i szkołą w Suwałkach działało, o czym należy tu wspomnieć, romskie przedszkole w Czarnej Górze. Swoją działalność prowadziło do 2001 roku i kierowane było przez Romkę Stanisławę Mirgę. Jego absolwenci osiągnęli w szkołach wyniki powyżej przeciętnej.

Opisana szkoła i klasy romskie spotkały się z dużym zainteresowaniem ze strony romskich uczniów i rodziców. Znacznej poprawie uległa frekwencja i wyniki nauczania.

Wielu działaczy romskich sprzeciwiło się jednak wydzieleniu klas romskich. Według nich odseparowanie dzieci polskich od romskich mogło stać się załączkiem segregacji rasowej i dyskryminacji w dziedzinie edukacji. W roku 2003 klasy romskie zostały zlikwidowane.

Eksperyment polegający na utworzeniu klas romskich, w szczególności jego wady, pozwoliły romskim działaczom politycznym i społecznym wyciągnąć wnioski, że najważniejsze będzie roztaczanie intensywnej opieki nad dziećmi romskimi w klasach zintegrowanych, a nie wydzielonych - etnicznych.

Modelowy idealny program powinien być taki, by pozwalał na szanowanie przekonań rodziców oraz doprowadziłby do poprawy frekwencji i poziomu nauczania dzieci romskich w szkołach. Musiałby również uwzględniać edukację przedszkolną, która by wyrównywała braki dzieci jeszcze przed pójściem do szkoły. Szkoła natomiast powinna objąć dziecko szeregiem działań integracyjnych i wspomagających. Do działań tych należałoby zaliczyć wszelkie zajęcia wyrównawcze i dodatkowe, kółka zainteresowań, wycieczki, wyjazdy wakacyjne oraz zakup pomocy edukacyjnych oraz działania chroniące język *romani*, historię Romów. Należy pamiętać przy tym, że romskiemu dziecku po kilkunastu latach nauki w polskiej szkole, w której proces edukacyjny zaprojektowany jest dla dzieci polskich, grozi po prostu wynarodowienie.

2.2 Asystent edukacji romskiej

Po przykrych doświadczeniach związanych z tworzeniem klas romskich, w *Pilotażowym programie rządowym na rzecz społeczności romskiej w woj. małopolskim na lata 2001-2003* starano się pomóc dzieciom romskim, a jednocześnie dostarczyć odpowiednich narzędzi nauczycielowi przez powołanie do pracy w klasach asystentów edukacji romskiej oraz nauczycieli wspomagających.

Asystentami romskimi mogli być Romowie obdarzeni zaufaniem lokalnych społeczności romskich, znający dobrze uczniów, ich szkolne i domowe problemy. Osoby te nie mogły się bać wyzwania i jednocześnie nie mogły podawać się presji ze strony Romów. Musiały rozumieć potrzebę edukacji dzieci pochodzenia romskiego.

8 grudnia 2004 r., na podstawie rozporządzenia Ministra Gospodarki i Pracy w sprawie klasyfikacji zawodów i specjalności dla potrzeb rynku pracy oraz zakresu jej stosowania, zawód asystenta edukacji romskiej został zaklasyfikowany w grupie pracownicy opieki osobistej i pokrewni (M.Różycka, 2009, s. 11).

Do obowiązków asystentów edukacji romskiej należy towarzyszenie dzieciom w drodze do i ze szkoły, kontrolowanie frekwencji oraz wyjaśnianie ewentualnej absencji. Udzielają oni też pomocy dzieciom w odrabianiu lekcji oraz organizują czas podczas przerw i pobytu w świetlicy. Asystent pośredniczy w kontaktach między rodzicami a szkołą. Obecność asystenta ma szczególne znaczenie przede wszystkim dla najmłodszych dzieci, które mogą mieć problemy z przystosowaniem się do nieznanego środowiska. Stanowią oni też pomoc dla nauczyciela w kontekście kulturowym, wyjaśniając romskie zwyczaje. Odmienność kulturowa może stać się przyczyną, niosących poważne konsekwencje, mylnych interpretacji ich zachowań (D.Kowalska, 2014, s. 28). Dzięki pracy asystentów stało się możliwe monitorowanie stanu wyposażenia uczniów romskich w podręczniki oraz efektów kształcenia.

2.3 Nauczyciel wspomagający

Nauczyciele wspomagający to osoby znające metodykę w grupach zróżnicowanych kulturowo. Do ich zadań należy poświęcenie szczególnej uwagi dzieciom romskim oraz traktowanie ich, na początkowym poziomie edukacji, jako dzieci obcojęzycznych i dwukulturowych. Nauczyciel też musi sprawować bieżący nadzór nad postępami dzieci w nauce. Prowadzi też zajęcia wyrównawcze, organizuje pomoc przy odrabianiu lekcji oraz wspiera emocjonalnie uczniów. Buduje wśród uczniów romskich pozytywny obraz szkoły oraz przedstawia korzyści, jakie płyną z posiadania wykształcenia. Nauczyciel wspomagający afirmuje przynależność narodową, tradycję oraz kulturę Romów. Przekazuje uczniom (nie-Romom) oraz innym nauczycielom wiedzę na temat historii i kultury Romów.

Od asystentów romskich i nauczycieli wspomagających zależy to, jak będzie wyglądała przyszłość mniejszości romskiej. Należy ich dobrze przygotowywać do rozbudzenia wśród dzieci romskich motywacji do nauki jako środka awansu społecznego. Muszą oni budować wśród swoich podopiecznych postawę ciekawości własnej odmienności etnicznej, tradycji oraz historii. Asystenci i nauczyciele wspomagający muszą nawiązywać i utrzymywać dobre kontakty z rodzicami, a pozwoli to im w większym stopniu zaangażować rodziców w życie szkoły.

Ze strony Państwa nauczyciel i asystent powinni mieć zapewnioną możliwość dalszego podnoszenia swoich kwalifikacji oraz dostęp do fachowej literatury i wsparcie metodyków międzykulturowych.

3 Czynniki tkwiące w środowisku romskim wpływające na problemy edukacyjne

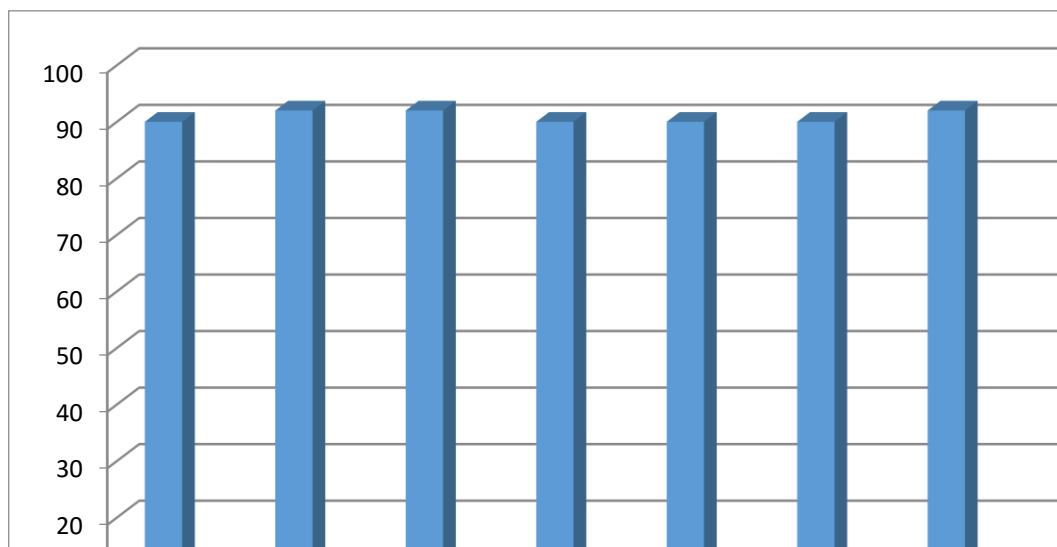
Pierwszym krokiem do skutecznej realizacji kształcenia romskich dzieci jest określenie jej uwarunkowań ekonomicznych, kulturowych i społecznych. Tego typu diagnoza powinna być dokonywana zarówno na szczeblu krajowym, by umożliwiła skuteczne zaplanowanie działań na dużą skalę tj. przy organizacji szkolnictwa, planowaniu kosztów oraz ich dystrybucji, jak i na mniejszą skalę - przez nauczycieli czy innych pracowników oświaty w celu zaplanowania działań na rzecz pomocy konkretnej grupie uczniów, która jest dotknięta specyficznymi potrzebami edukacyjnymi.

3.1 Czynniki ekonomiczne

Problemy ekonomiczne są ściśle powiązane z edukacją. Większość dorosłych Romów swoją edukację zakończyła na kilku klasach szkoły podstawowej i towarzyszy temu również dość słaba znajomość języka polskiego (A.Świątek, S.Kurek, W.Osuch, T.Rachwał, 2014, s. 10).

Musimy pamiętać, że jednym z podstawowych warunków decydujących o sukcesie na rynku pracy jest wysoki poziom wykształcenia. Edukacja wielu dorosłych Romów zakończyła się na kilku klasach szkoły podstawowej. Stowarzyszenie Romów w Polsce, na zlecenie Krajowego Urzędu Pracy ,przygotowało raport, z którego wynika, że co trzeci badany Rom w Polsce nie ma ukończonej szkoły podstawowej, a zaledwie 0,8% badanej populacji badanej populacji ma wykształcenie (W.Osuch, A.Dwojak, 2009). Trudności na rynku pracy wśród Romów potwierdza wysoka stopa bezrobocia, która w ostatnich latach nie wykazuje tendencji spadkowej, pomimo podejmowanych przez władze państwowe działań na rzecz jej obniżenia.

Wykres 1 Stopa bezrobocia wśród mniejszości etnicznej i ogółu polskich obywateli w województwie małopolskim w latach 2004-2011 (%) (Dane: MSWiA, GUS, 2012)

W latach 2004-2011 stopa bezrobocia wśród Romów wynosiła przeciętnie 90%, gdy wśród ogółu polskich obywateli kilka lub kilkanaście procent (A.Świątek, S.Kurek, W.Osuch, T.Rachwał, 2014, s. 11).

W przeszłości Romowie pracowali w takich zawodach jak: muzyk, kowal, wytwarzali galanterię drewnianą (łyżki, wrzeciona, miski, sitka, grzebienie), handlowali końmi oraz zajmowali się wróżbiarstwem (A.Paszko, 2007). Prócz wróżbiarstwa i muzykowania wszystkie pozostałe tradycyjne zawody zanikły. W okresie rządów władze państwowe prowadziły na szeroko zakrojoną produktywizacyjno-osiedleńczą przymusową asymilację Romów. Większość Romów dostała mieszkania socjalne i zapewniono im miejsca pracy. Zakazano wędrowania oraz wprowadzono obowiązek szkolny. Pomimo sprzeciwów większość Romów podporządkowała się działaniom władz, zaprzestała wędrowania, podjęła pracę i zaczęła posyłać dzieci do szkoły, co tymczasowo podniosło ich poziom życia.

Obalenie komunizmu wpłynęło na pogorszenie się sytuacji społeczno-ekonomicznej Romów. Niskie wykształcenie było powodem tego, że Romowie byli zwalniani z pracy w pierwszej kolejności, a nowo powstały rynek kapitalistyczny stwarzał im duże problemy w znalezieniu nowego zatrudnienia (W.Osuch, A.Dwojak, 2009, s. 122). Nie mogli również wrócić do swoich tradycyjnych zajęć, gdyż nie było popytu na oferowane przez nich dawniej towary i usługi. Jediną tradycyjną romską profesją, oprócz wróżbiarstwa, która utrzymała się na rynku był handel. Stąd też większość pracujących

Romów handluje używanymi samochodami i tekstyliami (A.Paszko, M. Kukielka, P.Kopczyński, R.Sukowski, M.Zawicki, 2007,s. 55). W obliczu trudnej sytuacji ekonomicznej, zrozumiiałym się wydaje, że zakup podręczników czy przyborów szkolnych schodzi na plan dalszy, a na dodatkowe atrakcje takie, jak wycieczki szkolne, dające możliwość kontaktów z dziećmi polskimi, nie ma możliwości. Bezrobotni rodzice nie zapewniają dzieciom środków na edukację. Nie potrafią pomóc swoim dzieciom w zdobywaniu edukacji i przez to istnieje duże prawdopodobieństwo, że ich dzieci podziela ich los, zasilając ogromną grupę bezrobotnych Romów. Brak wykształcenia i powiązane z tym bezrobocie staje się w tej grupie niejako dziedziczne. Z doświadczeń wynikających z realizacji *Programu na rzecz społeczności romskiej w Polsce – w latach 2004-2013* wynika, że aby poprawić sytuację ekonomiczną Romów nie należy opierać się na doraźnej pomocy finansowej czy organizacji stanowisk pracy subsydiowanej, ale na poprawie poziomu wykształcenia. Tylko poprawa wykształcenia może przynieść wyraźną zmianę w sytuacji Romów na rynku pracy (A.Paszko, M. Kukielka, P.Kopczyński, R.Sukowski, M.Zawicki, 2007,s. 57).

Pracownicy oświaty i nauczyciele muszą być świadomi sytuacji ekonomicznej swoich uczniów i dążyć do jej rozpoznania. Powinni samodzielnie starać się, zaczynając od samodzielnych obserwacji oraz rozmowy z dzieckiem i jego rodzicami, okazać zainteresowanie i troskę. Zadaniem nauczyciela powinno być wzbudzenie zaufania i okazanie troski, co pozwoli mu podjąć odpowiednie działania. Uwaga nauczyciela, rozpoznanie i reagowanie na negatywne zjawiska na bieżąco zwiększają szansę na realizowanie obowiązku szkolnego.

3.2 Czynniki kulturowe

Ważnymi czynnikami, wpływającymi na edukację dzieci romskich, które również powinny podlegać diagnozie pedagogów, są czynniki kulturowe. Czynniki które generują codzienne zachowanie dzieci w domu i w szkole.

Powinniśmy też pamiętać o problemie kulturowego upośledzenia środowiska, w których wychowuje się wiele dzieci romskich. Ich rodzice zazwyczaj nie mają wykształcenia ani aspiracji edukacyjnych. Działacze romscy uważają, że wykształcenie, które dzieci otrzymują w szkole jest im niezbędne i starają się uświadomić zbiorowości romskiej konieczność edukacji na wszystkich jej poziomach (E.Nowicka, 2003, s. 49). Istnieje jednak obawa wśród starszych Romów ze środowisk o niskim statusie

ekonomicznym, że szkoła i nawiązane w niej znajomości odciągną młodych ludzi od życia w społeczności romskiej. Widzą w niej zagrożenie dla spójności grupy i dla jej istnienia. Obawiają się, że zdobyta wiedza wyprze tę przekazywaną z pokolenia na pokolenie. Zasady kontroli społecznej, opierające się na systemie skalań oraz systemie rodzinnym, są w przypadku Romów wartościami nadrzędnymi. Jeżeli te dwie cechy zostaną zachwiane, to może nie przetrwać kultura romska, a co za tym idzie cała tradycja Romów. Według opinii starszych zdobyta wiedza musi być wiedzą użyteczną, niestojącą w opozycji do wartości tradycyjnych. Należy do tego dodać brak nawyku uczenia się wśród ogromnej części społeczności romskiej oraz powstałe zjawisko trwałego bezrobocia.

Czynniki kulturowe wpływają na zachowanie dzieci w domu i w szkole. W życiu codziennym Romów na pierwszym miejscu jest ustnie przekazywany kodeks zasad *romanipen*. Złamanie tych zasad pociąga za sobą różnego typu konsekwencje, mogące doprowadzić nawet do wykluczenia ze społeczności. Dzieci romskie wychowywane są według tych zasad, które w wielu kwestiach mogą odbiegać od reguł obowiązujących w polskim społeczeństwie. Społeczność romska niechętnie dopuszcza nie-Romów do poznania tych zasad (A.Świętek, S.Kurek, W.Osuch, T.Rachwał, 2014, s. 11).

Zasady i stopień restrykcji za ich nieprzestrzeganie jest uzależniony od grupy romskiej, do której należy uczeń. Najmniej restrykcyjne zasady panują w grupie prowadzącej od wieków osiadły tryb życia – *Romów Karpackich*, ale istnieje część zasad, która obowiązuje niemal wszystkich Romów.

Podstawą systemu społecznego Romów są więzy krwi. Tworzą oni wspólnoty rodowe, w których największym szacunkiem cieszy się starszyzna. W grupie istnieje tradycja podporządkowania się rodzicom i starszym rodu. Tradycja ta i panujące w grupie zasady mogą być przyczyną niezrozumiałych dla grupy większościowej zachowań romskich uczniów z porzuceniem edukacji włącznie (A.Świętek, S.Kurek, W.Osuch, T.Rachwał, 2014, s. 13).

Niezwykle ważną cechą kulturową jest charakter zawieranych małżeństw. W społeczności romskiej małżeństwa są monogamiczne i endogamiczne (w obrębie własnej grupy). Małżeństwa są zawierane bardzo wcześnie. Dziewczęta wychodząc za mąż mają niejednokrotnie 14-15 lat, chłopcy natomiast około 14 – 17 lat (J.Milewski, 2001, s.18). W efekcie tego dziewczyna przerywa naukę i zgodnie z oczekiwaniami rodziny przyjmuje zachowania dorosłej kobiety, mężatki.

Niskie dochody, trudne warunki mieszkaniowe, duża ilość dzieci powoduje obniżenie poziomu życia Romów. Występują też duże różnice w wychowaniu dzieci przez rodzinę romską a rodziną polską. Romowie uważają, że miejsce dziecka jest przy rodzicach i z dużą pobłażliwością podchodzą do ich nieobecności w szkole. Równocześnie dają dzieciom dużo swobody, samodzielności (J.Milewski, 2001, s. 1). W oczach Polaków zachowania takie świadczą o ich nieodpowiedzialności.

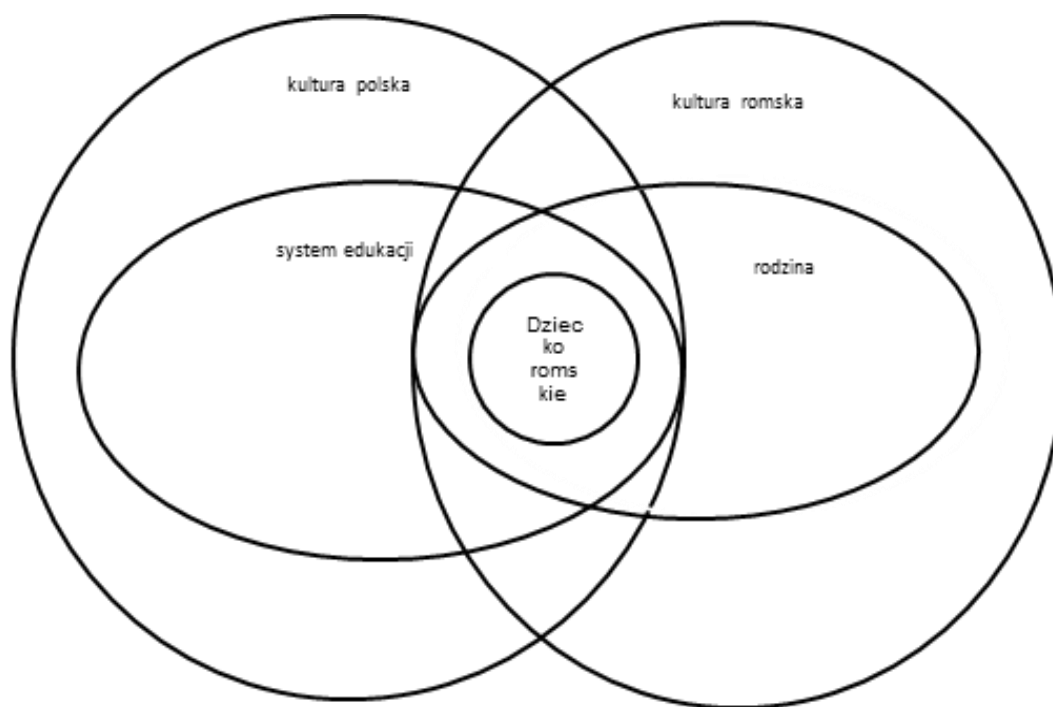
Można wskazać liczne problemy, które dzieci napotykają w szkole, a które są wynikiem zaniedbań domu rodzinnego. Do tych braków zaliczyć należy brak wiedzy ogólnej i umiejętności wymaganych szkole.

Język stanowi podstawę odrębności etnicznej Romów. W rodzinie dzieci romskie posługują się językiem *romani* i często się zdarza, że trafiają do szkoły bez znajomości języka polskiego. Stykają się po raz pierwszy z tym językiem polskim dopiero w szkole, co przekłada się na występujące trudności edukacyjne oraz trudności w komunikacji z rówieśnikami. Stanowi to niewątpliwie problem w prawidłowej integracji w grupie większościowej. Język polski dla nich jest językiem obcym i jego edukacja w szkole powinna być prowadzona w odpowiedni sposób. Ważną rolę w tym miejscu odgrywa szkoła. Niezbędnym wydaje się edukacja poprzez szkolenia osób uczących dzieci romskie, a nawet wcześniejsze włączenie do programów uzyskiwania kwalifikacji pedagogicznych niezbędnej wiedzy z kontaktów międzykulturowych. Ponieważ w tym wypadku nie jest wystarczająca powierzchowna znajomość kultury romskiej, niezbędne jest zapoznanie nauczycieli z wartościami, przekonaniami i zachowaniami Romów, które są widoczne, a często niezrozumiałe dla nich.

Dziecko romskie żyje w dwóch kulturowych światach, w romskim i polskim. Kultury te bardzo się różnią w wielu zasadniczych kwestiach. Kultura romska na pierwszym miejscu jako wartość stawia mądrość, ale mądrość rozumianą jako doświadczenie życiowe. W ujęciu kultury polskiej, większościowej mądrość zdobywa się poprzez naukę. Romowie również nie wiążą sukcesu życiowego z edukacją. Zdobywanie sukcesu w życiu przez mozolną i długotrwałą naukę może być nawet postrzegane jako coś negatywnego. Kultura polska postrzega wykształcenie jako jeden z najważniejszych elementów sukcesu życiowego i stanowi wartość samą w sobie. Wykształcenie też w kulturze polskiej jest szansą na zdobycie dobrze płatnej pracy. Polski system edukacji jest pełen stereotypów i uprzedzeń w stosunku do Romów co niewątpliwie negatywnie oddziałuje na sytuację edukacyjną i społeczną dzieci romskich w szkole. Miejsce

dziecka romskiego w świecie oddziaływających na niego dwóch kultur przedstawia rysunek nr 1.

Rysunek 1 *Systemy oddziałujące na dziecko romskie* (H.Grzymała-Moszczyńska, K.Borzykowski, D.Dzida, J.Grzymała, M.Koso, 2011, s. 75)

Wielu problemów związanych z wczesną edukacją dzieci romskich dałoby się uniknąć poprzez przygotowanie przedszkolne. Nieposyłanie dzieci do przedszkola wynika z obawy rodziców o jego dobro i z braku środków finansowych. Upadek komunizmu, spowodował, że samorządy przestały finansować przedszkola, więc Romów nie było stać na posłanie tam dzieci (Ł.Kwadrans, 2007, s.233-248).

Wiele rodzin romskich to rodziny doświadczające różnego typu trudności. W rodzinach tych troska o edukację nie jest częsta m.in. przez niepostrzeżenie nauki szkolnej jako wartości, chyba że dziecko otrzyma orzeczenie o niepełnosprawności intelektualnej, bo wiąże się to z dodatkowymi świadczeniami przysługującym rodzinie.

Problemy finansowe Romów są przyczyną zarówno migracji w ramach Polski, jak i emigracji do innych krajów Unii Europejskiej. Wyjazdy te tylko pogłębiają kłopoty edukacyjne dzieci, które przestają uczestniczyć w zajęciach szkolnych. Niska frekwencja zazwyczaj uniemożliwia promowanie tych dzieci do następnej klasy.

Absencja może też mieć inne źródła np. dziecko musi opiekować się młodszym rodzeństwem lub zarobkować.

Dziecko romskie uwikłane jest w różnego rodzaju interesy szkoły masowej czy specjalnej a interesy rodziny. Ścieranie się różnego rodzaju potrzeb, powoduje zagubienie dziecka gdzieś po drodze. Sytuacja ta pogłębia tylko w dziecku uczucie porażki. Bez wsparcia instytucji, bez wsparcia rodziny powstaje błędne koło. Dlatego bardzo ważne jest, aby dziecko otrzymywało wsparcie ze strony szkoły, nauczyciela i rodziny, żeby czuło, że tym wszystkim podmiotom na nim zależy.

Niezwykle ważna jest też praca szkoły z rodzicami, aby działań szkoły nie odbierali jako zagrożenia dla tradycji czy tożsamości romskiej.

Z powyższych rozważań wynika, że Polaków i Romów wiele różni, ale jest też coś co jest wspólne – religia. Zdecydowana większość obu społeczności jest katolikami. Wyznawanie tej samej religii może być ważnym polem dla działalności integracyjnej wśród uczniów w szkole. W celu budowania poczucia integracji należy angażować romskie dzieci w wydarzenia szkolne o charakterze religijnym np. organizację klasowej wigilii. Pozwoli to dostrzec wszystkim uczniom, że istnieją elementy kultury i zwyczaje, które ich łączą.

3.3 Czynniki społeczne

Ostatnią grupą uwarunkowań silnie wpływających na sytuację edukacyjną romskich uczniów są uwarunkowania społeczne. Wśród nich ważną do rozpoznania przez nauczycieli/wychowawców cechą lokalnej społeczności romskiej jest postawa wobec edukacji, która może mieć decydujący wpływ na realizację obowiązku szkolnego przez uczniów. Wśród romskich rodziców występuje bowiem niejednokrotnie bezpodstawna obawa, że nauka w polskiej szkole może być narzędziem akulturacji powodującej w następstwie asymilację społeczności romskiej z polską i zanik kultury romskiej. Osoby będące autorytetami wśród romskiej społeczności uważają jednak naukę za jedyną drogę ucieczki Romów od biedy i społecznej marginalizacji (E.Nowicka, 2005).

Wielu romskich rodziców nie rozumie konieczności ciągłości procesu nauczania i tego, że trwa ono tak długo. Odbija się to negatywnie na frekwencji romskich uczniów. Średnia frekwencja uczęszczania do szkoły wśród romskich dzieci w województwie małopolskim jest dość wysoka w porównaniu z innymi województwami i wynosi 75%. Zdarza się dość często, że dzieci chodzące do szkoły kończą edukację na kilku klasach, gdyż złe warunki mieszkaniowe uniemożliwiają im naukę w domu i odrabianie zadań domowych. Ważne jest zatem, by stale monitorować nieobecność romskich dzieci w

szkole, znać ich przyczyny i zwalczać te, które mogą leżeć po stronie szkoły np. strach przed zbyt trudnymi lekcjami, nietolerancyjnymi rówieśnikami czy łamaniem zasad ich kultury. Romskie dzieci potrzebują zatem życzliwego wsparcia ze strony nauczycieli w zakresie pomocy w nauce i planowania ścieżki edukacyjnej. Po określeniu przez dzieci ich preferencji dotyczących przyszłego zawodu należy zorganizować zajęcia, podczas których zostanie wskazane uczniom, w jaki sposób mogą zdobywać odpowiednie wykształcenie, aby wykonywać dany zawód.

Pracując z dziećmi romskimi, należy uwzględniać ich cechy kulturowe, skupiając się na ich dobrych relacjach z polskimi rówieśnikami. Akceptacja romskich dzieci w polskiej szkole jest jednym z najważniejszych warunków realizowania przez nie obowiązku szkolnego oraz ich sukcesu edukacyjnego. Jest to niezwykle ważne dlatego, że czując brak akceptacji i nie chcąc narażać dzieci na przykrość, romscy rodzice nie chcą ich tam posyłać. Czując niechęć i będąc szykanowane, dziecko nie ma motywacji chodzenia do szkoły, tym bardziej, że czeka je tam trudniejsze zadanie niż polskich rówieśników, gdyż musi dodatkowo uzupełnić swoje braki w kompetencjach edukacyjnych.

Trudne relacje polsko-romskie w klasach integracyjnych naznaczone nietolerancją, są opisane przez wielu autorów zajmujących się edukacją romskich uczniów. Potwierdzają je również nieliczne wyniki badań. W świetle sondażu diagnostycznego przeprowadzonego przez B. Wężowicz-Bochenek i I. Ślusarczyk (2007) aż 84% badanych polskich uczniów opowiedziało się za napływem na stałe emigrantów do Polski, lecz w większości uzależniło swą aprobatę od narodowości przybysza. Wśród owych 84% osób aż 19% nie życzy sobie przyjazdu Romów. W pytaniu bezpośrednim o tolerancyjność niecała połowa respondentów uznała się za tolerancyjnych wobec Romów, „nie” odpowiedziała ¼, a reszta nie miała zdania. Analogiczne wyniki przyniosło pytanie o akceptację Roma w jego klasie. Aż 20% respondentów było przekonanych o niezaakceptowaniu go przez klasę (I. Ślusarczyk, B. Wężowicz-Bochenek, 2007).

Upředzenia pogłębiają trudności romskich dzieci w nauce i sprawiają, że Romowie niechętnie chodzą do szkoły. Zgodnie z badaniami socjometrycznymi, prowadzonymi przez A.Świętek w kilkunastu miejscowościach w województwie małopolskim w klasach integracyjnych polsko-romskich, dzieci romskie bywają odrzucane lub izolowane przez resztę uczniów. Stereotypy i upředzenia wobec romskich dzieci poważnie spowalniają ich postępy w nauce, a brak otwartości rówieśników jest również

ważnym powodem, dla którego romskie dzieci mają obawy przed uczestnictwem w życiu szkoły.

4 Wpływ transformacji ustrojowej w Polsce po roku 1989 na edukację społeczności romskiej

4.1 Akty prawa polskiego i międzynarodowego regulujące sytuację mniejszości etnicznych i narodowych

Wielowiekowe sąsiedztwo ze społecznością polską nie wpłynęło w znaczącym stopniu na poznanie romskiej grupy etnicznej, która zamieszkuje przez wieki tereny Polski. Romowie są do dziś najmniej poznaną grupą etniczną w naszym kraju. Społeczność ta traktowana jest w Polsce jako mniejszość etniczna, co za sobą pociąga, zgodnie z umowami międzynarodowymi podpisanymi przez Polskę oraz prawem wewnętrznym, pełną ochronę praw i pomoc ze strony państwa.

Polska przyjęła szereg aktów prawa międzynarodowego, w których znalazły się regulacje dotyczące ochrony mniejszości narodowych. Należą do nich m.in.: *Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności* z 4 listopada 1950 roku, *Międzynarodowa Konwencja w sprawie Likwidacji Wszelkich Form Dyskryminacji Rasowej* z 7 marca 1966 roku, *międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych* z 16 grudnia 1966 roku, *Konwencja Praw Dziecka* z 20 listopada 1989 roku. W Europie najważniejszym dokumentem regulującym prawa mniejszości narodowych jest *Konwencja Ramowa Rady Europy o ochronie mniejszości narodowych*, która została nostryfikowana 10 listopada 2000 roku przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej (B.Jaśko, E.Mirga, 2009, s. 374).

W ramach ONZ oraz instytucji europejskich przyjęto szereg dokumentów odnoszących się wyłącznie do Romów. Do najważniejszych z nich zaliczyć należy:

- Rekomendacja Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy nr 563 z 1969 roku, *O sytuacji Cyganów i innych wędrowców w Europie*;
- Rezolucja nr 65 Komisji Praw Człowieka ONZ z 4 marca 1992 roku *O ochronie Romów/Cyganów*;
- Rekomendacja Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy nr 1203 z lutego 1993 roku, *O Cyganach w Europie*;

- Uchwała Stałej Konferencji Władz Lokalnych i Regionalnych Rady Europy nr 243 z 16-18 marca 1993 roku, *O Cyganach w Europie: rola i odpowiedzialność władz lokalnych i regionalnych*;
- Rekomendacja Kongresu Władz Lokalnych i Regionalnych Europy nr 11 z 1995 r.;
- Rekomendacja Europejskiej Komisji Przeciwko Rasizmowi i Nietolerancji (ECRI) Rady Europy nr 3 z 1997 r., *Walka z rasizmem i nietolerancją wobec Romów/Cyganów* (B.Jaśko, E.Mirga, 2009, s. 375).

W 1995 roku przy Radzie Europy powołana została Grupa Specjalistów do spraw Romów (MG-S-ROM), a przy Biurze Instytucji Demokratycznych Organizacji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (ODHIR) – Punkt Kontaktowy do Spraw Romów I i Sinti. Rząd RP współpracuje podczas rozwiązywania problemów Romów z wyspecjalizowanymi agendami Rady Europy oraz państwami Unii Europejskiej.

Zainteresowanie kwestią Romską w państwach Europy Środkowowschodniej spowodowane jest przede wszystkim dwoma aspektami:

- mniejszość romska jest najliczniejszą mniejszością etniczną w całej Europie, a zwłaszcza w państwach Europy Środkowej;
- sytuacja Romów oceniana jest między innymi w oparciu o Raport Wysokiego Komisarza ds. Mniejszości Narodowych OBWE z marca 2000 roku – jako najgorsza ze wszystkich grup zamieszkujących na obszarze OBWE (MSWiA, 2001, s. 6).

W Polsce, ze względu na liczebność tej grupy społecznej, problem Romów nie wydaje się tak dotkliwy, jak w innych krajach europejskich. Unia Europejska ma dużo do zaoferowania mniejszościom, ale to czy otrzymają oczekiwane wsparcie zależy od samych Romów, od ich aktywności i zaangażowania oraz umiejętności współpracy z jednostkami urzędowymi.

Najważniejsze problemy Romów są ściśle powiązane z niskim poziomem wykształcenia tej społeczności. Bardzo duży procent dzieci z całej populacji nie uczęszcza regularnie do szkoły. Romowie nie przywiązują należytej uwagi do edukacji, uważają wykształcenie za małoważne. Nie do końca zdają sobie sprawę ze znaczenia wykształcenia zawodowego w obecnych czasach.

Wszystkie te problemy przyczyniają się do niebezpiecznej marginalizacji społecznej tej grupy społecznej (A.Mirga, 1998, s. 162). U podstaw włączenia się administracji rządowej w Polsce w rozwiązywanie problemów Romów leżała przede

wszystkim trudna sytuacja społeczności romskiej i niemożność samodzielnego radzenia sobie z nią przez władze lokalne.

4.2 Działania asymilacyjne i osiedleńcze państwa skierowane do Romów w latach 1945-1989

Druga wojna światowa wpłynęła znacząco na zmianę życia Romów. W jej wyniku rodziny romskie uległy rozproszeniu, a także doprowadziła do zaniku niektórych zasad związanych z kodeksem *romanipen*. Po 1945 roku powrót do tradycji był możliwy dzięki temu, że zaraz po wojnie w Polsce toczyła się walka o władzę. Rząd komunistyczny był zajęty swoimi wewnętrznymi problemami i nie podejmował początkowo działań związanych ze sprawami społeczności romskiej.

Władze okresu socjalistycznego kładły duży nacisk na zniwelowanie zaniedbań edukacyjnych wśród ludności pochodzenia romskiego. Pod koniec jej rządów poziom edukacji wśród Romów był wyższy niż kiedykolwiek (Ł.Kwadrans, 2008, s. 199). Mimo tego duże wysiłki, które władza kładła w celu redukcji zaniedbań edukacyjnych, okazywały się jednak mało efektywne. Podczas gdy poziom wykształcenia ogółu społeczeństwa się podnosił, to Romowie wciąż stanowili grupę upośledzoną edukacyjnie. Pomimo tego że w ciągu 45 lat liczba analfabetów znacznie się zmniejszyła, a część społeczności romskiej wykształciła się na poziomie elementarnym, to dysproporcje pomiędzy osiągnięciami edukacyjnymi społeczności większościowej a Romami wciąż się powiększały.

Zmiany ustrojowe, które miały miejsce po 1989 r., przyczyniły się natomiast do tego, że Romowie zostali przesunięci na margines życia społecznego. Żyjąc w skupiskach, będąc zazwyczaj bezrobotnymi oraz nie posiadając elementarnego wykształcenia, stali się uzależnieni od pomocy społecznej (W.Połeć, 2003, s. 137).

Reformy okresu transformacji stały się powodem utraty pracy oraz miejsca zamieszkania przez wielu Romów. W sytuacji gdy nie można zaspokoić podstawowych potrzeb, problematyka edukacji została przesunięta na dalszy plan. Powstaje przez to efekt błędnego koła. Bezrobotni, żyjący w biedzie rodzice, często analfabeci nie posyłają swoich dzieci do szkoły, które podzielają później ich los.

Przed rokiem 1989 zatrudnienie nie stanowiło większego problemu. W tym okresie osoby nawet z minimalnym wykształceniem otrzymywały pracę. Upadek komunizmu

spowodował racjonalizację rynku pracy, co pociągnęło za sobą liczne zmiany. Wykształcenie oraz umiejętności stały się podstawą konkurencyjności na rynku pracy.

4.3 Programy na rzecz społeczności romskiej w Polsce

Społeczność romska, jako grupa upośledzona pod względem kwalifikacji zawodowych i wykształcenia, nie była w stanie poradzić sobie z konkurencją na rynku pracy. Skutkiem tego było pogorszenie warunków bytowych, jakiego doświadczyła ta mniejszość.

Na początku lat 90. spotykamy się z mobilizacją etniczną Romów, która przejawiała się m.in. aktywnym udziałem w międzynarodowych i lokalnych organizacjach pozarządowych, mających na celu poprawę życia i ochronę ich praw.

Działacze organizacji romskich w latach 90. prowadzili wiele praktycznych działań w celu poprawy sytuacji edukacyjnej Romów. W Muzeum Okręgowym w Tarnowie w 1990 r. otwarto pierwszą w Europie stałą ekspozycję poświęconą Cyganom. Wystawa ta jest częścią realizacji części programu rządowego *Kultura i zachowanie romskiej tożsamości etnicznej*. Muzeum realizuje wiele programów i projektów, które mają na celu zapoznanie młodych Romów z ich historią oraz integrację ze środowiskiem większościowym. Do takich inicjatyw/projektów zaliczyć należy „Tabor Pamięci” upamiętniający zagładę Cyganów z 3 lipca 1943 r. w Szczurowej, pielgrzymki Romów do Limanowej czy Częstochowy. W Muzeum odbywają się również lekcje muzealne dla dzieci nie tylko pochodzenia romskiego.

W związku z tym, że państwa postkomunistyczne, w tym Polska, chciały wejść w struktury Unii Europejskiej, musiały zacząć przygotowywać programy i projekty oraz podjąć działania mające na celu poprawę sytuacji Romów. W przygotowanych w 1999 roku raportach oceniających kraje kandydujące, szczególny nacisk kładziono na sytuację mniejszości z dużym naciskiem na mniejszość romską. Zwracano przede wszystkim uwagę na akty nietolerancji i dyskryminacji w sferze edukacji i pracy.

Koniec lat 90. przyniósł utworzenie dużej ilości, tworzonych przez rządy państw postkomunistycznych, programów na rzecz społeczności romskiej. Unia Europejska wymagała uregulowania spraw mniejszości etnicznych i narodowych z powodu obawy wejścia w jej granice kilkumilionowej zbiorowości romskiej. Obawy te powstały w skutek masowej emigracji azylowej Romów do Wielkiej Brytanii, Irlandii, Belgii, Holandii czy krajów skandynawskich. Instytucje unijne podjęły decyzję pomocy krajom, które zostały

przyjęte w jej szeregach, w realizacji i finansowaniu projektów służących poprawie położenia sytuacji Romów.

Zobowiązania międzynarodowe i dwustronne przyczyniły się m.in. do powstania w Polsce *Programu na rzecz społeczności romskiej*. Wpłynął też na to krytyczny raport z dn. 10.12.1999 r. Europejskiej Komisji do Walki z Rasizmem i Nietolerancją – ECRI oraz ratyfikowanie Konwencji Ramowej Rady Europy o Ochronie Mniejszości Narodowych z grudnia 2000 r. (M.Szewczyk, 2013, s. 123-124)

4.3.1 Pilotażowy program rządowy na rzecz społeczności romskiej w województwie małopolskim na lata 2001-2003

Rada Ministrów na początku XXI w. podjęła działania zmierzające do poprawy sytuacji romskiej mniejszości etnicznej. Uchwała Rady Ministrów z dn. 13 lutego 2001 r. obejmowała swoim zakresem również edukację. Ruszył *Program pilotażowy*, który jednak ograniczał się w swoich działaniach do obszaru województwa małopolskiego na lata 2001 – 2003.

Województwo małopolskie zostało objęte *Pilotażowym programem* z powodu największej społeczności romskiej zamieszkującej to województwo. W regionie tym, a zwłaszcza na obszarze byłego województwa nowosądeckiego zamieszkiwało 3,5 tysiąca Romów Karpackich (Bergitka Roma) będących w trudnej sytuacji ekonomicznej (*Program na rzecz społeczności romskiej w Polsce*).

Dokonując analizy tego *Programu*, możemy określić przyczyny trudnego położenia tej grupy mniejszościowej. Przyczyn tego stanu należy upatrywać w niskim poziomie edukacji. W roku szkolnym 2001/2002 program realizowany był w 60 szkołach (podstawowych i gimnazjach). Pomocą objęto około 500 dzieci. Większość dzieci romskich brała udział w zajęciach przedszkolnych, zakupiono dla nich podręczniki szkolne, zorganizowano zajęcia wyrównawcze, korepetycje z języka polskiego. Zatrudniono również nauczycieli wspomagających i powołano asystentów romskich, zorganizowano szkolenia kadry z zakresu wiedzy na temat kultury romskiej. Duża część uczniów romskich wykazała się niską frekwencją na zajęciach szkolnych i tak według danych uzyskanych po zakończeniu programu okazało się, że: 136 uczniów – miało frekwencję w granicach 90%; 300 uczniów w granicach 60-80%. Promocję do następnej klasy w województwie małopolskim uzyskało 337 uczniów, 21 uczniów powtarzało klasę, a szkołę w tym roku szkolnym ukończyło 60 uczniów.

Do szkół wprowadzono asystentów romskich, dzięki czemu znacznej poprawie uległy kontakty środowisk lokalnych ze społecznością romską, co miało ogromny wpływ na edukację.

W Polsce stosunkowo często dzieci romskie były kierowane do szkół specjalnych i poradni specjalistycznych. Na sto kilkoro dzieci romskich w wieku szkolnym w Krakowie – Nowej Hucie ponad dwadzieścioro uczęszczało do szkoły specjalnej, to prawie co czwarte dziecko (H.Szumenssówna, 2002). Mylnie oceniano zdolności intelektualne dziecka na podstawie znajomości języka większości, który był ich drugim językiem. Wielu nauczycieli i pedagogów upatruje przyczyny w tym, iż dzieci romskie nie uczęszczą do przedszkoli czy klas zerowych. W roku szkolnym 2001/2002 do szkół specjalnych uczęszczało 105 młodych Romów.

Pilotażowy program na rzecz społeczności romskiej miał na celu poprawę stanu edukacji wśród Romów poprzez zwiększenie współczynnika uczniów, którzy ukończyli szkołę, poprawę frekwencji oraz wyników w nauce. Edukacja stanowiła integralną część programu (Pilotażowy program rządowy na rzecz społeczności romskiej w województwie małopolskim na lata 2001-2003).

[...] celem Programu jest poprawa stanu edukacji wśród Romów poprzez: zwiększenie współczynnika ukończenia szkoły, poprawę frekwencji oraz wyników nauczania dzieci i młodzieży romskiej, ułatwienie młodzieży romskiej kontynuowania naki w szkołach ponadpodstawowych i wyższych. Program w zakresie edukacji ma zapobiec zwiększeniu liczby bezrobotnych i nie posiadających żadnych kwalifikacji zawodowych osób pochodzenia romskiego; przeciwdziałać zepchnięciu tej grupy na margines społeczeństwa w jeszcze większym stopniu niż to się dzieje obecnie; powstrzymać proces dziedziczenia biedy przez następne pokolenia (Program na rzecz społeczności romskiej w Polsce).

Głównym celem programu było doprowadzenie do pełnego uczestnictwa Romów z życia społeczeństwa obywatelskiego oraz zniwelowanie różnic dzielących tę grupę od reszty społeczeństwa przy zachowaniu tożsamości grupy. Istotnym stało się podjęcie działań w celu wyrównania poziomów życia, edukacji, zatrudnienia, zdrowia, higieny czy warunków socjalno- bytowych.

Program miał charakter pilotażowy. Obejmował swoim zasięgiem powiaty: limanowski, nowosądecki (grodzki i ziemski), nowotarski i tatrzański, zamieszkałe przez Romów z grupy *Bergitka Roma*, oraz tarnowski (grodzki) zamieszkały również przez

Polską Romę. Szacunkowo, tereny te były zamieszkiwane przez około 3 – 3,5 tys. Romów co stanowiło ok. 10% wszystkich Romów mieszkających w Polsce (B.Jaśko, E.Mirga, 2009, s. 376). Zaproponowane w nim rozwiązania miały charakter innowacyjny. W przypadku sprawdzenia się, miały być realizowane na terenie całej Polski, w miejscowościach w których zamieszkują członkowie romskiej społeczności. Edukacja została uznana najważniejszym komponentem *Programu*, ponieważ jest ona koniecznym warunkiem dla poprawy sytuacji życiowej Romów w przyszłości.

Zadaniem programu miało być między innymi podniesienie kwalifikacji uczniów, którzy uczęszczali do szkół niesystematycznie albo nie uczęszczali wcale. Wpływ na to miała mała świadomość rodziców romskich dotycząca znaczenia edukacji dla ich dzieci. Rodzice traktowali szkołę jako organ represyjny oraz jednostkę wynaradawiającą. Na trudności adaptacyjne uczniów romskich wpływa także silna potrzeba obrony własnej tożsamości oraz poczucie niższości, niski status społeczny i ekonomiczny rodziców. Nawet gdy proces edukacyjny w szkole przebiega dobrze, to jednak dzieci nie mogą liczyć na pomoc rodziców przy odrabianiu lekcji. Program wprowadził do szkół prowadzących edukację uczniów romskich nowe formy wsparcia uczniów pochodzących ze społeczności romskiej w osobach asystenta edukacji romskiej i nauczyciela wspierającego.

Podsumowując działania *Programu* możemy stwierdzić, że znaczący wzrost frekwencji wśród uczniów romskich był w większej części wynikiem pracy asystenta edukacji romskiej. Asystent realizując swoje zadania mobilizował dzieci do systematycznego uczęszczania na zajęcia lekcyjne. Uświadamiał rodzicom dziecka jakie ma znaczenie edukacja dla jego przyszłości.

Działanie *Programu* wpłynęły na uwrażliwienie nauczycieli i dyrekcję szkół na odmienne potrzeby uczniów romskich wynikające z wychowania w odmiennej kulturze, wzrost zainteresowania historią i tradycją romską wśród członków grona pedagogicznego i uwrażliwienie na ewentualne incydenty o charakterze nazistowskim.

W celu utrzymania lub podniesienia uzyskanych wyników należy organizować szkolenia dla asystentów, które będą zawierać moduł dotyczący komunikacji międzyludzkiej. Należy również wprowadzić pewne formy aktywności dla rodziców romskich, aby zwiększyć zaangażowanie ich w proces edukacji dzieci. Chcąc usprawnić pracę z dziećmi romskimi, nauczyciele powinni się spotykać z przedstawicielami romskiej społeczności. Powinni uczestniczyć w warsztatach na temat kultury i tradycji romskiej w celu pogłębienia wiedzy o Romach.

4.3.2 Program na rzecz społeczności Romskiej w Polsce na lata 2004-2011

Po pomyślnym zakończeniu *Programu pilotażowego* podjęto działania, które objęły swym zakresem cały obszar kraju. Efektem tego 19 sierpnia 2003 r. Rada Ministrów przyjęła uchwałę w sprawie ustanowienia wieloletniego projektu *Program na rzecz społeczności romskiej w Polsce*, który miał na celu pomóc samorządom w rozwiązywaniu problemów tej grupy. Zakres działań obejmował edukację, poprawę sytuacji bytowo-socjalnej, zdrowia, przeciwdziałanie bezrobociu, a także podtrzymywania kultury romskiej. Realizacja projektu miała być finansowana z rezerwy celowej. Uczestnikami *Programu* były nie tylko instytucje samorządowe (gminy), ale sami Romowie oraz organizacje pozarządowe związane z tą społecznością. Koordynatorem projektu został Minister właściwy do Spraw Wewnętrznych i Administracji oraz dodatkowo w sferze oświaty minister ds. edukacji narodowej. Za realizację zadań w terenie odpowiadali wojewodowie.

Program na rzecz społeczności romskiej w Polsce na lata 2004 – 2011 koncentrował się głównie na bieżącej jakości życia tej społeczności romskiej zarówno w sferze edukacyjnej, jak i w bytowej. Oprócz projektów o charakterze praktycznym, *Program* wdrażał też projekty strategiczne, nakierowane na wprowadzanie trwałych zmian w społeczności romskiej, dotyczy to wprowadzenia funkcji asystenta edukacji romskiej czy uruchomienia systemu stypendialnego.

Strategiczne wyzwaniem dla *Programu* było wzmocnienie już dobrze działających organizacji, przy równoczesnym zwiększeniu liczby liderów romskich, szczególnie wśród młodzieży. Takie działania miały na celu rozwiązanie problemów w społeczności romskiej oraz dywersyfikacji źródeł transferu finansowego jak i zróżnicowania środowiska reprezentującego społeczność romską na zewnątrz. Zmiany w systemie finansowania mają przyczynić się do wzmocnienia tych organizacji romskich, które prowadzić będą skuteczne projekty skierowane do społeczności romskiej a wygaśnięcia tych, których działania nie przyniosły pożądaných efektów.

Głównym celem tego programu była integracja społeczności romskiej poprzez podniesienie statusu życia i zrównanie go ze statusem społeczności większościowej – polskiej. Określenie „integracja” zakłada uznanie i akceptację grupy mniejszościowej przez grupę większościową i na odwrót (Raport końcowy z Badania ewaluacyjnego *Programu na rzecz społeczności romskiej w Polsce*). Chcąc osiągnąć ten stan rzeczy, potrzebne są działania w obu społecznościach.

Twórcy *Programu* dokonali analizy problemów związanych z edukacją Romów. Wskazali oni bardzo niski poziom wykształcenia wśród społeczności romskiej. Zwrócili uwagę zarówno na słabą frekwencję szkolną oraz nierealizowanie obowiązku szkolnego jak i brak przygotowania przedszkolnego. Dostrzegli oni także potrzebę znalezienia alternatywy dla tzw. klas romskich. Klasy romskie, które miały zostać zastąpione klasami integracyjnymi (Ł.Kwadrańs, 2008, s. 418).

Środkami służącymi do realizacji programu w jego części edukacyjnej znalazły się takie zalecenia jak: (Program na rzecz społeczności romskiej w Polsce)

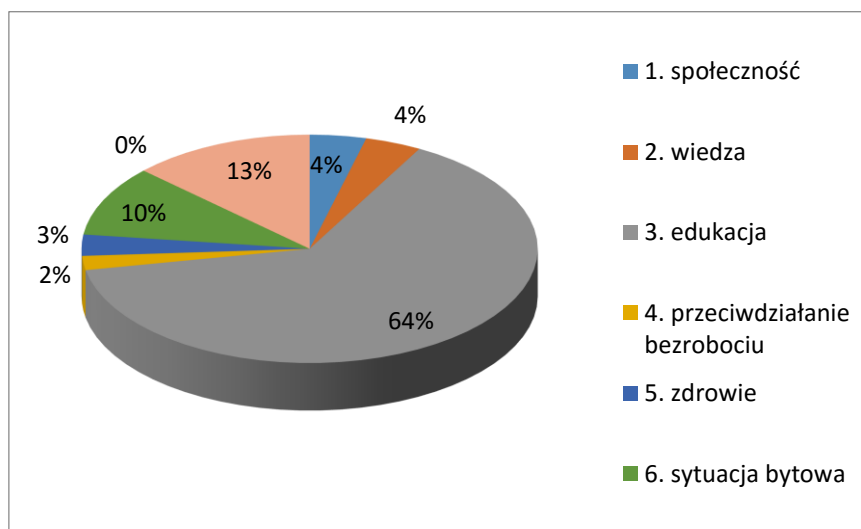
- wnioski dotyczące edukacji mają być traktowane priorytetowo w procedurze konkursowej;
- dofinansowanie uczestnictwa dzieci romskich w zajęciach przedszkolnych i klasach zerowych;
- intensywna opieka nad dziećmi romskimi uczęszczającymi do klas zintegrowanych;
- wsparcie dla dzieci ze strony nauczycieli wspomagających oraz asystentów romskich;
- dofinansowanie zakupu podręczników, pomocy dydaktycznych, przyborów szkolnych, dojazdu do szkoły oraz dożywianie w szkole i ubezpieczenie od nieszczęśliwych wypadków;
- organizacja zajęć wyrównawczych;
- umożliwienie odrabiania prac domowych w szkole pod nadzorem nauczyciela;
- pomoc w rozwijaniu uzdolnień artystycznych;
- zajęcia dla dzieci romskich poświęcone kulturze i tradycji Romów;
- zajęcia edukacyjno-integracyjne dla dzieci i młodzieży;
- organizacja letniego i zimowego, integracyjnego wypoczynku dla dzieci romskich i polskich;
- organizacja spotkań z rodzicami na temat obowiązku szkolnego;
- organizacja pomocy psychologicznej i pedagogicznej dla rodziców i dzieci;
- edukacja dla dorosłych Romów;
- utworzenie świetlic środowiskowych;
- opracowanie systemu stypendialnego dla uzdolnionych dzieci i młodzieży romskiej;
- opracowanie podręczników i programów nauczania języka romskiego oraz podręczników z zakresu historii i kultury Romów.

Ważnym założeniem *Programu* było dotarcie ze sprawami cygańskimi do społeczeństwa polskiego, ponieważ Romowie wciąż stanowią najbardziej nielubianą w Polsce mniejszość (Ł.Kwadrańs, 2008, s. 220).

Większość projektów, które zostały dofinansowane w ramach *Programu*, realizowana była przez samorządy. Samorządy stanowią odmienny pion administracji publicznej niepodlegającej wojewodzie, w której integracja mniejszości etnicznych, w tym romskiej, jest jednym z kluczowych elementów polityki społecznej, mających swoje odniesienie na poziomie strategii gminy. Projektów samorządowych w skali roku było dwukrotnie więcej niż innych. Od podejścia władz samorządowych do sprawy romskiej zależy również polityka edukacyjna skierowana do Romów, w tym zatrudnienie asystentów edukacji romskiej.

Na podstawie danych z bazy ESOR możemy stwierdzić, że większość dofinansowanych projektów dotyczyła edukacji (64%), na drugim miejscu znalazła się kultura (13%), a na trzecim przeciwdziałanie bezrobociu (2%) (Raport końcowy z Badania ewaluacyjnego Programu na rzecz społeczności romskiej w Polsce).

Wykres 2 Projekty dofinansowane wg. obszarów tematycznych

Należy również wspomnieć, że dały się zauważyć zmiany w relacjach między grupą większościową a społecznością romską. Integracji obu tych grup sprzyja kontakt nie-Romów z kulturą romską oraz edukacja Romów. Do wyraźnych efektów dotyczących edukacji należy m.in.:

- deklarowane zwiększenie ilości dzieci realizujących obowiązek szkolny (dotyczy to przede wszystkim szkoły podstawowej);

- zwiększenie świadomości roli edukacji u części rodzin romskich uwidaczniające się w wyrażeniu zgody na indywidualny tok nauczania na poziomie gimnazjum dla dziewcząt/córek;
- szkoła stała się podstawowym centrum integracji nie tylko dla dzieci, ale również ich rodziców. Romowie boją się przychodzić do szkoły, zaczynają się czuć w niej bezpiecznie w odróżnieniu od innych przestrzeni publicznych;
- Odnajdywanie swojej tożsamości dzięki zajęciom tanecznym;
- zmienił się poziom otwartości Romów w stosunku do polskiej większości przez co w większym stopniu dzielą się swoją kulturą.

W oparciu o sprawozdania Urzędów Wojewódzkich z realizacji *Programu romskiego* możemy stwierdzić, że do roku 2013 - 2091 uczniów wyposażono w wyprawki szkolne, 2547 uczniów pochodzenia romskiego podjęło dodatkowe działania w celu podtrzymania i rozwijania tożsamości etnicznej oraz wspomagających edukację, 162 dzieci skorzystało z dopłat do edukacji przedszkolnej, 140 uczniów pochodzenia romskiego aplikowało do systemu stypendialnego, 62 studentów pochodzenia romskiego aplikowało do systemu stypendialnego, 323 dzieci brało udział w zajęciach zespołów muzycznych, 216 dzieci pobierało naukę w placówkach szkolnictwa specjalnego, dla których szkoła podjęła dodatkowe działania w celu podtrzymania i rozwijania poczucia tożsamości etnicznej oraz wspomagającej edukację tych uczniów (*Załącznik do uchwały nr 202/2014 Rady Ministrów z dnia 7 października 2014 r. s. 40*).

Do priorytetów *Programu* na kolejne lata zaliczono: edukację dzieci i młodzieży, remonty, pomoc w znalezieniu pracy. O ile pierwszy obszar nie budzi zastrzeżeń, to dwa następne budzą wywołują dyskusję. Według twórców *Programu* powinny się one koncentrować na nowych metodach aktywizacji Romów, opartych głównie na zindywidualizowanym podejściu.

Działania *Programu* ściśle wpisywały się w politykę integracyjną Unii Europejskiej, i zostały pozytywnie ocenione przez Komisję Europejską w 2011 r. Szczególnie zaś pozytywnie oceniono wybór edukacji jako dziedziny priorytetowej *Programu na rzecz społeczności romskiej w Polsce na lata 2004-2011*.

4.3.3 Program integracji społeczności romskiej na lata 2014-2020

Niemal w 100% liderzy romscy jak i projektodawcy oraz przedstawiciele administracji rządowej na szczeblu regionalnym i centralnym byli zdania, że program

pomocowy dla społeczności romskiej powinien być kontynuowany. Już w chwili obecnej *Program* jest zgodny z *unijnymi ramami* dotyczącymi krajowych strategii integracji Romów do 2020 r.

Program integracji społeczności romskiej na lata 2014-2020 został wdrożony jako kontynuacja *Programu na rzecz społeczności romskiej w Polsce* realizowanego w latach 2004-2013. W ramach nowej perspektywy działań, które mają być podjęte na rzecz integracji Romów w Polsce na lata 2014 – 2020, planowane są działania skierowane do całej społeczności romskiej. Objęta tym programem ma być zarówno grupa zagrożona wykluczeniem społecznym, jak i ta część społeczności romskiej, która w wyniku już podjętych działań w ramach „Programu romskiego”, stała się samodzielną i aktywną częścią społeczeństwa. *Program integracji* ma charakter pomocowy, przy czym dostrzega pozytywne różnice kulturowe, które mogą stać się wyznacznikiem przede wszystkim dla instytucji publicznych, gdzie realizowana będzie edukacja dzieci dwukulturowych i dwujęzycznych oraz będzie promowana wiedza dotycząca historii i kultury Romów.

Używany w dokumencie termin „integracja” przedstawiony jest jako proces wspólnie wypracowanych i uzgodnionych zmian, które mają zmierzać do zdobycia umiejętności korzystania przez społeczność romską z dostępu do istniejących praw, usług czy możliwości sprawnego funkcjonowania w społeczeństwie większościowym. Nie należy mylić tego procesu ze zjawiskiem asymilacji. Integracja jest tu rozumiana jako zjawisko społeczno-ekonomiczne, a nie zjawisko związane z tożsamością kulturową. Chodzi tu przede wszystkim o zachowanie odrębności kulturowej przy równoczesnym wykorzystaniu możliwości oferowanych przez współczesny świat. Społeczeństwo większościowe powinno wziąć odpowiedzialność za tworzenie społeczeństwa obywatelskiego opartego na tolerancji i tworzeniu możliwości rozwoju dla obu grup.

Realizacja wcześniejszych programów ukazuje, jak mocno są ze sobą powiązane takie zagadnienia jak: edukacja, rynek pracy, sytuacja bytowa czy zdrowotna społeczności romskiej w Polsce. Zwiększenie uczestnictwa Romów w tych obszarach jest szansą na zbliżenie tej grupy do standardów charakterystycznych dla sfery życia pozostałych grup społecznych.

Celem tego *Programu* jest zwiększenie integracji społeczności romskiej ze społeczeństwem większościowym przez wsparcie w czterech dziedzinach: edukacji (w tym edukacji kulturowej, historycznej i obywatelskiej), mieszkalnictwa, zdrowia, zadań prozatrudnieniowych.

Program integracji jest nadzorowany przez ministra ds. wyznań religijnych oraz mniejszości narodowych i etnicznych, który ma możliwość udzielenia wsparcia jednostkom samorządu terytorialnego podejmującym działania na rzecz zwiększenia integracji.

Ogromny wpływ na tworzenie *Programu* miały wytyczne i priorytety nakreślone przez Komisję Europejską. Nie można tu nie wspomnieć, o tym że na kształt dokumentu mieli również wpływ pełnomocnicy ds. mniejszości narodowych i etnicznych oraz cyganolodzy, pracownicy opieki społecznej, a także członkowie Komisji Wspólnej Rządu i Mniejszości Narodowych i Etnicznych oraz przedstawiciele romskich organizacji pozarządowych. Podczas prac uwzględniono wyniki badania ewaluacyjnego *Programu romskiego* przeprowadzonego w 2011 r. (*Załącznik do uchwały nr 202/2014 Rady Ministrów z dnia 7 października 2014 r. s.2*)

Jednym z celów szczegółowych tego programu jest zwiększenie uczestnictwa w edukacji uczniów oraz studentów pochodzenia romskiego.

Liczba uczniów pochodzenia romskiego, którzy realizują obowiązek szkolny ma charakter szacunkowy. Wynika to z zakazu gromadzenia danych o charakterze etnicznym, gdyż są uznawane w Polsce i w Europie za dane drażliwe i z tego powodu nie są gromadzone.

W realizacji celów związanych z dziedziną edukacji w głównej mierze proponuje się wspieranie następujących działań:

- wspieranie i promowanie edukacji wczesnoszkolnej dzieci romskich;
- organizowanie zajęć wyrównawczych z języka polskiego w przedszkolach i szkołach;
- zaopatrzenie uczniów romskich w wyprawki szkolne, podręczniki czy ubezpieczenie;
- egzekwowanie obowiązku szkolnego;
- nagradzanie uczniów za frekwencję;
- dofinansowanie wypoczynku letniego;
- kształtowanie i rozwijanie uzdolnień indywidualnych dziecka;
- zmniejszenie udziału uczniów w szkołach specjalnych poprzez współpracę z rodzicami, nauczycielami oraz asystentami przy współpracy poradni psychologiczno-pedagogicznych;
- kontynuacja programów stypendialnych dla uczniów i studentów romskich;
- opieka systemowa asystentów edukacji romskiej i nauczycieli wspomagających edukację uczniów romskich;

- wsparcie dla świetlic środowiskowych i organizacji pozarządowych;
- edukacja kulturalna, historyczna i obywatelska;
- promocja interaktywnych form kształcenia (*Załącznik do uchwały nr 202/2014 Rady Ministrów z dnia 7 października 2014 r. s. 41*).

Program integracji zakłada też wypracowanie modelu monitorowania ścieżki edukacyjnej uczniów pochodzenia romskiego. Działanie to ma na celu analizę indywidualnych postępów uczniów na wszystkich etapach edukacji.

Powiązanie *Programu integracji z Długookresową strategią Rozwoju Kraju. Polska 2030. Trzecia Fala nowoczesności* ukazuje kierunki zadań, które w perspektywie dwudziestoletniej wskazują obszary objęte wsparciem.

Obszar wsparcia I obejmuje kompleksowe działania na rzecz zwiększenia integracji społeczności romskiej o zasięgu lokalnym. Chcąc uzyskać skuteczne rozwiązanie problemów, należy objąć Romów długofalową i intensywną pomocą. Podstawowym zakresem wsparcia *Programu integracji* jest tworzenie lokalnych systemów wsparcia. W ten sposób planowane działania odnosić się będą do konkretnej społeczności romskiej, zamieszkującej określony teren i posiadającej konkretne problemy.

II obszar wsparcia będą stanowić małe granty. Małe granty które umożliwią ministrowi właściwemu ds. wyznań religijnych i mniejszości narodowych i etnicznych, za pośrednictwem wojewody, dofinansowanie działań pomocowych inicjatyw i realizowanych na szczeblu lokalnym. Projekty finansowane w ramach małych grantów mają charakter jednostkowy.

Obszar wsparcia III – ogólnopolskie projekty systemowe na lata 2014-2020 ma objąć sześć programów szczegółowych:

1. Program stypendialny dla uczniów romskich szczególnie uzdolnionych. Ma on umożliwić dzieciom i młodzieży romskiej rozwój zainteresowań i talentów.
2. Program stypendialny dla uczniów uczących się w szkołach ponadgimnazjalnych. Stypendia te mają umożliwić uczniom romskimi rozwój edukacyjny, wyrównanie szans oraz motywowanie do dalszej nauki. Oprócz wsparcia finansowego ma obejmować również systemową pracę z uczniami, która ma na celu promowanie postaw proedukacyjnych.
3. Program stypendialny dla studentów romskich – skierowany jest do osób pochodzenia romskiego studiujących na uczelniach lub będących słuchaczami kolegów nauczycielskich, nauczycielskich kolegów językowych czy kolegów pracowników

służb społecznych. Stypendia te mają charakter motywacyjny oraz mają na celu wsparcie Romów podejmujących naukę na studiach wyższych.

4. Program doskonalenia asystentów edukacji romskiej i nauczycieli wspomagających edukację romską. Program ten ma na celu doskonalenie zawodowe asystentów edukacji romskiej w celu wyrównania poziomu wiedzy związanej z funkcjonowaniem asystenta w środowisku lokalnym oraz podnoszenie kwalifikacji zawodowych przez szkolenie o charakterze prawnym, psychologicznym, społecznym itp.

Równoległe programem zostaną objęci nauczyciele wspomagający pod kątem aspektów kulturowych i komunikacji międzykulturowej.

5. Studia podyplomowe *Romowie w Polsce – historia, prawo, kultura, współpraca, instrumenty integracji społecznej, stereotypy etniczne*. Celem tych studiów jest pogłębienie wiedzy na temat Romów. Program studiów obejmuje między innymi wiedzę na temat przepisów prawnych służących ochronie tej grupy etnicznej oraz instrumentów integracji społecznej. Studia kierowane są przede wszystkim do osób pracujących ze społecznością romską. Studia z tego zakresu powinny być organizowane przez uczelnie wyższe.
6. Promocja wiedzy o Romach i podnoszenie kompetencji cyfrowych. Dostęp do internetu staje się znaczącym narzędziem skutecznie niwelującym poczucie odmienności. Technologie cyfrowe powoli a skutecznie zaczynają oddziaływać na wszystkie obszary życia społecznego i kulturowego. Zjawisko to tworzy dogodne warunki rozwoju dla młodego pokolenia Romów (*Załącznik do uchwały nr 202/2014 Rady Ministrów z dnia 7 października 2014 r. s. 53*).

Program integracji realizowany będzie na obszarze całego kraju w latach 2014 – 2020 z możliwością kontynuacji w latach następnych. Projektowanie działania, wg założeń, powinny dawać szansę na rozpoczęcie pełnego życia w społeczeństwie poprzez powiązanie z najważniejszymi dziedzinami wsparcia: edukacja, mieszkalnictwem, pracą oraz zdrowiem. Zwiększenie uczestnictwa Romów w systemie edukacji i na rynku pracy oraz poprawa infrastruktury mieszkaniowej i stanu zdrowia daje szansę zbliżenia się tej grupy etnicznej do standardów charakterystycznych dla pozostałych grup ludności.

4.3.4 Programy Unii Europejskiej

Parlament Europejski 21 kwietnia 1994 r. w swojej *Rezolucji w sprawie sytuacji Cyganów we Wspólnocie Europejskiej* zwrócił się do rządów krajów członkowskich, żeby włączyły do Konwencji Rady Europy z dnia 4 listopada 1950 r. mówiącej o *Ochronie*

Praw Człowieka i Podstawowych Wolności protokół, który rozszerzałby definicję mniejszości do społeczności bez terytorium takich jak Cyganie. Dokument ten zawiera propozycje włączenia kultur oraz języka romskiego do dziedzictwa kulturowego Europy. Zakłada tworzenie programów informacyjnych na ten temat przy równoczesnym aktywizowaniu środowisk romskich (W.Rabczuk, 2000, s. 84-85).

Strukturą zewnętrzną powołaną do koordynowania działań edukacyjnych na rzecz społeczności romskiej jest Centrum Badań Cygańskich Uniwersytetu René Descartes'a w Paryżu. Podziału zadań tej instytucji w swoim opracowaniu dokonał Wiktor Rabczuk (W.Rabczuk, 2000, s. 86):

- wymiana poglądów i doświadczeń podczas konferencji, seminariów (np. *Scholaryzacja dzieci Cyganów i wędrowców* – Carcassonne 1989 r.; *Wschód-Zachód* – Ostia 1991 r.; *dzieci Cyganów i wędrowców oraz ich dostęp do szkolnictwa* – Londyn 1991 r.; *Cyganie i wędrowcy – kształcenie na odległość* – Brighton 1993 r.);
- wymiana materiałów pedagogicznych, czasopism, szkolnych pomocy audiowizualnych, nawiązywanie współpracy pomiędzy placówkami oświatowymi różnych państw;
- popularyzacja oraz tworzenie nowatorskich programów i projektów dotyczących szkolnictwa średniego, aktywizacji po zakończeniu edukacji. Przygotowanie materiałów dydaktycznych i szkolenie mediatorów romskich;
- powołanie czterech zespołów roboczych tj. badań europejskiej historii Cyganów, wdrożeń i prac w zakresie lingwistyki romskiej, studiów i publikacji oraz zespołu ds. scholaryzacji Romów i wędrowców;
- przygotowanie europejskiej serii materiałów dydaktycznych. Opracowania zawierają gotowe scenariusze lekcji.
- publikację biuletynu *Interface* (od 1991 r. ukazuje się w języku francuskim i angielskim). Jest on przeznaczony dla nauczycieli, pedagogów, administracji szkolnej, organizacji romskich i innych instytucji pracujących na rzecz Romów;
- monitorowanie, koordynacja oraz rozpowszechnianie programów i projektów UE.

Wspólnota Europejska wspiera edukację Romów także w swoich programach pomocowych takich jak PHARE, Socrates, EFS, Equal (*EU Support for Roma Communities In Central and Eastern Europe*, 2003).

W 2003 r. na pierwszej regionalnej konferencji, która odbyła się w Budapeszcie, a dotyczyła społeczności romskiej *Romowie w rozszerzającej się Europie: zmiany dla*

przyszłości uzgodniono dwa najważniejsze postulaty do zrealizowania. Pierwszym z nich było podjęcie inicjatywy i deklaracja uczestnictwa państw uczestniczących w konferencji w projekcie *Dekady Włączenia Romów (Decade of Roma Inclusion, 2005-2015)*. Drugim było powołanie międzynarodowej Romskiej Fundacji Edukacyjnej. Zadaniem organizacji jest koordynowanie, monitorowanie i dokonywanie ewaluacji programów edukacyjnych i służenie pomocą instytucjom zaangażowanym w działania na rzecz Romów.

Wybrane projekty Unii Europejskiej w których uczestniczy Republika Czeska i Rzeczpospolita Polska przedstawia tabela nr 4.

Tabela 4 Wybrane projekty na rzecz społeczności romskiej realizowane w Republice Czeskiej i Rzeczpospolitej Polskiej (Ł.Kwadrans, 2008, s. 251)

Czechy	Polska
Trening prawny i edukacja dla obrony praw Romów, 1999;	NILE – <i>Sieć Międzykulturowej Wiedzy w Europie</i> , Socrates (Grundtveig), 2002;
Tworzenie Centrum dla edukacji i szkoleń romskich dzieci i młodzieży, 1993-1995;	Promocja włączenia społecznego, nauka prostych umiejętności, Socrates (Grundtveig), 2002;
RomaNet projekt szkoleniowy	Romowie w Europie, Socrates (Grundtveig), 2001;
INSTRINSIC, 1996;	Zakup komputerów dla wydawcy romskiego periodyku PROM PO DROM, 1994. Program Phare dla Romów w Polsce;
ROMSTAE – szkolenia młodych Romów, świadomość obywatelska, rozwiązywanie konfliktów i problemów edukacyjnych, 1996;	Organizowanie centrum PUTERDO dla pomocy i promocji romskiej/cygańskiej mniejszości, 1993;
Kursy języka romskiego dla dzieci i młodzieży w czasie wolnym, 1996;	<i>Phare Programy Demokratyczne, Makroprojekt</i> , 1998 r. Szkolenie: <i>Budowa Zaufania na Podkarpaciu</i> ;
Edukacja romskich dzieci, 1996;	EQUAL – realizuje projekt Stowarzyszenie Romów w Polsce (Romskie Pośrednictwo Pracy, Romska Agencja Artystyczna);
<i>Dzieci Ulicy II</i> – pomoc romskim dzieciom, rozwiązywanie problemów pomiędzy romskimi i nieromskimi członkami społeczeństwa, 1996;	Związek Romów Polskich (<i>Partnerstwo dla aktywizacji zawodowej Romów poprzez</i>
<i>Środkowo europejski Program Edukacji Romów (CEREP)</i> , 1997;	
Poprawa integracji romskiej społeczności w Czechach i wzmocnienie organizacji	

<p>społeczeństwa obywatelskiego, 1998; Poprawa relacji pomiędzy Romami a społeczeństwem czeskim, 1999; Pomoc w integracji Romów/<i>Reforma Edukacji Wielokulturowej</i>, 2000; Poprawa długoterminowych działań dla Romów, 2003; ROMIPEN – wzajemne kontakty i współpraca odmiennych kulturowo światów, 2000; ARCOMIN – <i>Artykułowanie, komplementarność, innowacja: dynamiczny projekt edukacji cygańskich dzieci</i>, 1999, 2000; BARFIE: <i>Książki i czytanie dla edukacji międzykulturowej</i> 2001-2004.</p>	<p><i>narzędzia gospodarki społecznej).</i></p>
--	---

Warto również podkreślić, że Unia Europejska w dobie inkluzji społecznej, kładzie duży nacisk na aktywizację dzieci i młodzieży romskiej, również przez edukacją nieformalną. Wspiera inicjatywy młodzieżowe których celem jest stworzenie możliwości udziału dzieci i młodzieży romskiej w społeczeństwie poprzez zajęcia pozaszkolne.

4.4 Mobilizacja etniczna Romów

Polscy Romowie to w przeważającej części ludzie bardzo biedni, często zagubieni i nie potrafiący poradzić sobie we współczesnym, zmieniającym się bardzo szybko świecie. Duża część z nich to analfabeci bądź wtórni analfabeci. Większość Cyganów mieszkających w Polsce jest beneficjentami ośrodków pomocy społecznej, w niektórych miastach bezrobocie wśród nich sięga nawet 100 procent. Ci, którzy pracują, wykonują przeważnie niskopłatne, nie wymagające kwalifikacji zajęcia bądź działają w „szarej strefie”, unikając rejestrowania swojej działalności. Niektórzy zdobywają pieniądze, balansując na granicy prawa albo ją przekraczając. Większość z nich, oprócz tego, że egzystuje w nędzy, żyje w znacznej separacji od reszty społeczeństwa. Duża, ogromna zapaść cywilizacyjna, marazm i sytuacja beznadziei, w jakiej znajduje się większość

polских Romów, ma wiele przyczyn: tragiczne często doświadczenia historyczne i ukształtowany w ciągu wieków etos ucieczkowy, nomadyczny tryb życia i związane z tym funkcjonowanie na marginesie społeczeństwa, wreszcie odmiennosc antropologiczna i kulturowa. Jednym z powazniejszych powodow degeneracji wielu cyganskich srodowisk jest na pewno wprowadzony przez wladze PRL w 1964 roku i skutecznie wyegzekwowany zakaz wędrowania. Kilkunastu tysiącom Cyganów- koczownikow wędrujących na poczatku lat sześćdziesiątych po Polsce, zdruzgotano świat i odebrano to, co stanowiło podstawę ich tożsamości i codziennej egzystencji.

Romska, bardzo nieliczna, inteligencja broni się przed tym pomijaniem spraw dotyczących Romow przez administrację państwową, tworząc lokalne i ponadpaństwowe organizacje, mające reprezentować Romow na zewnątrz. Cyganska elita stara się też popularyzować w nie-cyganskim świecie rodzimą kulturę i sztukę.

4.5 Organizacje romskie

Konflikty etniczne między Polakami i Romami jak i przemiany ustrojowe w Polsce postawiły Romow wobec nowych wyzwań. Zaczęły nabierać znaczenia organizacje romskie. Pierwsze romskie zrzeszenie powołal w 1952 r. w Wałbrzychu Andrzej Siwak. Organizacja nosila nazwę Stowarzyszenie Cyganow Osiedlych w Wałbrzychu i dzialala do 1954 roku (J.Ficowski, 1989, s.195). Stowarzyszenie poza dzialaniami socjalnymi nie przejawialo wiekszej aktywnosci. W pozniejszym okresie Andrzej Siwak i grupa aktywistow przeniosla się do Tarnowa gdzie osiedli (A.Mirga, 1987, s. 124).

W 1963 roku powstalo najstarsze z istniejących do dnia dzisiejszego Cyganskie Stowarzyszenie Kulturalno-Oswiatowe, powolane do zycia rowniez przez Andrzeja Siwaka (A.Mirga, 1987, s. 124). W roku 1984 zmienilo nazwę na Stowarzyszenie Kulturalno-Oswiatowe Romow by w roku 1989 wystapic pod nazwą Spoleczno-Kulturalne Stowarzyszenie Romow w Tarnowie. Andrzej Mirga twierdzi, ze w pierwszym okresie dzialalnosci Stowarzyszenie jego statut zawieral raczej cele polityki państwa, a nie sprawy mniejszosci romskiej. Dopiero w latach 80. zwiększyła się samodzielnosc tej organizacji, a wśród jej członków tworzyła się samoświadomość etniczna (A.Romowie, 1989, s. 10-148).

W roku 1964 powstal Cyganski Zespól Artystyczny „Newo Drom” („Nowa Droga”). Na swoją dzialalnosc Stowarzyszenie otworzylo „swietlice cyganską”, a pozniej „Dom Kultury Romow” i „Centrum Kultury Romow”, gdzie oprócz dzialalnosci kulturalno-oswiatowej miano prowadzić kursy dla analfabetow. W statucie określono

działania edukacyjne i w roku 1973 utworzono przy Stowarzyszeniu utworzono Ośrodek Kuratorski dla dzieci i młodzieży cygańskiej. Na terenie tego ośrodka były prowadzone zajęcia wyrównawcze, douczanie i dożywianie dzieci romskich (A.Mirga, 1989, s. 170). Od 1979 roku w Muzeum Okręgowym utworzono dział cyganologiczny, by następnie przekształcić go w 1990 roku w stałą ekspozycję.

Pomimo tego, że Stowarzyszenie posiada szerokie kontakty, to pozostaje ukierunkowane przede wszystkim na własne środowisko, to stało się inicjatorem wielu działań związanych z popularyzacją kultury Romów.

Lata 70.i 80. obfitowały w wiele podobnych lokalnych stowarzyszeń. Powstały one między innymi:

- w Nowym Targu – Podhalańskie Stowarzyszenie Społeczno-Kulturalne Cyganów;
- w Andrychowie – Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Cyganów (1980 r.);
- w Olsztynie – Stowarzyszenie Kulturalno-Oświatowe Cyganów (1979 r.);
- w Żyrardowie – Stowarzyszenie Romów (1980 r.);

oraz wiele innych. Organizacje te nie przejawiały większych działań na rzecz mobilizacji etnicznej Romów. W 1986 roku powstała Rada Romów w Polsce, która pełniła funkcję reprezentacyjną oraz koordynatora działań organizacyjnych tej społeczności. Nadzór nad działalnością romskich stowarzyszeń kulturalno-oświatowych miało MSW (A.Mirga, 1989, s.169).

Nie można nie wspomnieć o ruchu religijnym Romów, który miał miejsce w latach 70. i był zainicjowany przez ks. Edwarda Wesołka. Jego działania wspomagała Watykańska Komisja Migracji i Turystyki oraz duszpasterstwo osób koczujących. Do najważniejszych inicjatyw ks. Wesołka było powołanie do życia pierwszego w Polsce romskiego czasopisma „Dewęł Sarengro Dad” (*Bóg Ojciec Wszystkich*). Czasopismo publikowało teksty o charakterze religijnym, a także tzw. kącik językowy, który służył upowszechnianiu języka *romani* (Ł.Kwadrans, 2008, s. 194).

Koniec rządów komunistycznych w Polsce stał się wyzwaniem dla społeczności romskiej i jej nielicznych elit.

Na chwilę obecną w Polsce jest zarejestrowanych około 50 organizacji romskich. Swoją działalnością obejmują obszary związane z edukacją, zatrudnieniem, opieką zdrowotną i doradztwem prawnym. W większości te organizacje są ukierunkowane na proces integracji Romów ze społeczeństwem. Romowie podejmują próby nadążania za „resztą świata”. Coraz głośniejsze i częściej domagają się przestrzegania praw oraz

traktowania ich na równi ze społeczeństwem większościowym. Powstały też grupy młodych liderów romskich oraz aktywistów, którzy uważają, że edukacja jest wartością i angażują się w działalność polityczną.

Do znaczących organizacji romskich należą między innymi:

- Centralna Rada Romów z siedzibą w Białymstoku. Rada skupia prezesów lokalnych stowarzyszeń romskich z całego kraju reprezentujących Romów z grupy *Polska Roma*. Jest związana z międzynarodowymi organizacjami romskimi.
- Stowarzyszenie Romów w Polsce z siedzibą w Oświęcimiu. Stowarzyszenie reprezentuje Romów z różnych grup, prowadzi aktywną działalność oświatową, wydawniczą (kwartalnik „Dialog-Pheniben”) i naukową. W 2000 roku Stowarzyszenie powołało do życia Romski Instytut Historyczny, mający na celu gromadzenie i upowszechnianie wiedzy na temat Romów, ich historii (w szczególności okresu zagłady), kultury, tradycji.
- Centrum Kultury Romów w Polsce – Stowarzyszenie Kulturalno-Społeczne z siedzibą w Tarnowie. Najdłużej (od 1963 r.) działająca organizacja romska w Polsce. Prowadzi działalność na terenie miasta Tarnowa oraz poza nim, głównie wśród Romów z grupy *Polska Roma*. Stowarzyszenie jest partnerem oraz współorganizatorem imprez przygotowanych przez Muzeum Okręgowe w Tarnowie, m.in. corocznego Międzynarodowego Taboru Pamięci.
- Stowarzyszenie Mniejszości Narodowej Cyganów RP „Solidarność” z siedzibą w Kielcach. Stowarzyszenie reprezentuje Romów z grupy *Polska Roma* z terenów województwa świętokrzyskiego. Stowarzyszenie było partnerem Biura Polityki Gospodarczej i Rozwoju Regionalnego w Kielcach podczas realizacji badań dotyczących sytuacji społecznej i socjalnej świętokrzyskich Romów. Wyniki badań zostały opublikowane w raporcie „Mapa społeczna Romów w województwie świętokrzyskim 2001”.
- Stowarzyszenie Mniejszości Narodowej Romów „Roma Union” z siedzibą we Włocławku. Stowarzyszenie które reprezentuje Romów z grupy *Polska Roma* z terenów województwa kujawsko-pomorskiego, pomorskiego i pn. Mazowsza. Jest współorganizatorem corocznego Międzynarodowego Festiwalu Piosenki i Kultury Romów w Ciechocinku.
- Stowarzyszenie Twórców i Przyjaciół Kultury Cygańskiej z siedzibą w Gorzowie Wielkopolskim. Reprezentuje ono gorzowską społeczność Romów z grupy *Polska*

Roma. Członkami stowarzyszenia są również nie-Romowie. Stowarzyszenie prowadzi bogatą działalność kulturalną, wydawniczą, również naukową. Członkowie Stowarzyszenia opublikowali m.in. opracowanie dotyczące historii osiedlenia i obecności Romów w Gorzowie Wielkopolskim. Stowarzyszenie jest organizatorem corocznego (odbywającego się od 1988 roku) festiwalu Międzynarodowe Spotkania Zespołów Cygańskich „Romane Dyvesa”.

Unia Europejska chroni i wspiera znacznymi dotacjami inicjatywy, które wysuwają sami Romowie oraz te, które są proponowane przez społeczności większościowe działające na jej rzecz romskiego etnikum (M.Szewczyk, 2013, s. 129).

W ciągu wieków Romowie stworzyli ciekawą i bogatą kulturę i choć nigdy nie mieli własnej państwowości, zachowali jej odrębność. Niezwykle istotnym jest, aby sami zrozumieli potrzebę współdziałania ze społecznością większością przy równoczesnym zachowaniu swojej odrębności. Działalność różnego rodzaju organizacji i stowarzyszeń zainicjowanych przez samych Romów, a wspieranych przez środowisko większościowe daje szansę na przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu oraz uświadamia konsekwencje współistnienia grup odmiennych kulturowo.

5 Edukacja dzieci romskich w Republice Czeskiej

5.1 Romowie na ziemiach Czechosłowacji do roku 1945

Cyganie przemierzali nasz kontynent już od wieków średnich, uprawiając różne rzemiosła i zajmując się wróżbiarstwem. Ludność miejscowa z coraz większą obawą i niechęcią ich przyjmowała. Sytuacja, z początku przyjazna względem nowych przybyszów, zaczęła się zmieniać aż przyjęła formy działań dyskryminacyjnych. Stosunek do Cyganów uległ radykalnej zmianie, nie tolerowano już koczownictwa i włóczęgostwa (B.Germek, 1989).

Dokładną datę migracji Romów do ziem dzisiejszych Czech i Słowacji trudno określić (D.M.Crowe, 1995, s. 31). Robert H.Victekras w swojej książce *History of Bohemia* pisał, że król Břetislav II ok. roku 1092 wydał dekret, w którym z dużym prawdopodobieństwem odnosił się do Cyganów jako ludzi niepożądanych w swoim królestwie (D.M.Crowe, 1995, s. 31). Słowacka cyganolog Emília Horvátová w książce *Cigáni na Slovansku* sugerowała, że pierwsi Cyganie pojawili się na ziemiach Słowacji na przełomie 1217 i 1218 r. Według autorki towarzyszyli królowi Andrzejowi II w powrocie z wyprawy krzyżowej do Ziemi Świętej (C.Nečas, 1999). W tym czasie pracowali jako zamkowi muzycy, rzemieślnicy, a przede wszystkim zajmowali się kowalstwem i byli rekrutowani jako najemni żołnierze.

Ludność cygańska była otoczona nieufnością i niechęcią, a także nie była chroniona przez prawa, a co za tym idzie stawała się łatwym łupem dla wyzyskiwaczy. Nietrudno było im narzucać podatki, daniny czy obrabować ich. Mianowanie królewskie nadawało tzw. królom cygańskim bezkarność i autorytet, którym Cygan nie potrafił się przeciwstawić. Musimy również pamiętać, że oprócz narzuconego zwierzchnictwa Cyganie posiadali już własną hierarchię wewnętrzną oraz kodeks norm który określał wewnętrzne życie zbiorowości.

Wraz z panowaniem Marii Teresy i Józefa II, który był kontynuatorem jej polityki, na dla Cyganów przyszły trudne czasy. Romowie zamieszkujący ziemie Słowacji, Czech a także Galicji byli zmuszeni do zaniechania koczowniczego stylu życia. Lokalni zarządcy ziem Habsburgów byli zobowiązani do tego, aby na ich terenie Cygani zostali

osiedleni i opodatkowani. Zabroniono Cyganom posiadania koni i wozów, musieli uzyskiwać specjalne pozwolenia na opuszczenie miejsca zamieszkania (E.Horvátova, 1964, s. 114). W celu asymilacji Romów Maria Teresa postanowiła również, że ich dzieci będą odbierane i oddawane na wychowanie do rodzin nie-cygańskich. Dzieci w wieku szkolnym miały rozpocząć naukę, a starsze praktykę w rzemiośle. Cyganie mieli przyjmować wiarę chrześcijańską. Działania cesarzowej Marii Teresy i Józefa II nie przyniosły do końca oczekiwanych efektów, a to za sprawą niezbyt gorliwie wypełniającej jej zaczenia administracji terenowej.

W czasach panowania wymienionych władców wprowadzono reformę szkolną *Ratio educationis* (1777 r.), na mocy której powstały szkoły, które nauczały pisania i czytania. W tej reformie przewidziano obowiązkowe nauczanie.

Na ziemiach Czech i Słowacji po śmierci cesarza Józefa II (1790) wielu Romów powróciło do wędrownego trybu życia. Dawała się też wtedy zauważyć różnica między sposobem życia Cyganów w Czechach i Słowacji. Romowie Czescy silniej doświadczali działań dyskryminacyjno-asymilacyjnych, skierowanych do nich przez organy państwowej administracji oraz lokalnej społeczności. Byli zmuszeni do koczowniczego trybu życia. Romowie Słowaccy, pozostający przez dłuższy czas pod panowaniem Królestwa Węgier, mieli nieco więcej swobody, gdyż działania władz były mniej dokuczliwe. Wśród Cyganów na ziemiach słowackich powszechniejsze było osadnictwo. Wykonywali oni zajęcia powszechnie cenione i nie doświadczali w dużym stopniu prześladowań ze strony społeczności lokalnych.

W roku 1856 została utworzona przez miejscowego księdza Ferdinanda Farkása szkoła dla romskich dzieci w Nowych Zamkach. W początkowym okresie jej działania uczęszczały do niej 43 uczennice. Niedługo potem Biskup Johann Ham utworzył drugą szkołę romską w Satmari (D.M.Crowe, 1995, s. 40).

Po pierwszej wojnie światowej została utworzona Republika Czechosłowacka, która związana aktami prawa międzynarodowego i ustawą zasadniczą, uznała Romów za mniejszość narodową. Nie zmieniło to jednak jej sytuacji materialnej, stylu życia czy postaw wobec niej społeczeństwa większościowego (A.Fraszer, 2001, s. 183-184). Ustalenia zawarte w *Ustawie o koczujących Cyganach* z 1927 roku miały represyjny charakter i były w sprzeczności z gwarancjami konstytucyjnymi. Musieli oni w roku 1928 zostać spisani. W roku 1938 na tej podstawie wydano im tzw. legitymacje cygańskie (ok. 36 000), które służyć im miały jako dowód osobisty. Przemierzanie taborom możliwe było

tylko na podstawie posiadanego listu podróznego. Koczownictwo mogło się stać powodem odebrania rodzinie romskiej dzieci w wieku szkolnym, ale to nie było praktykowane. Ustawa regulowała również sytuację dzieci romskich w wieku szkolnym, które mogły uczęszczać do szkół powszechnych, kościelnych czy cerkiewnych. Można poniekąd stwierdzić, że ta ustawa stała się przyczynkiem do dyskryminowania Romów w Czechosłowacji.

Okres ten był czasem stagnacji, jeżeli chodzi o ich status społeczny, nie było także mowy o jakimkolwiek zainteresowaniu edukacją członków tej społeczności.

Nie można jednak pominąć faktu, że w tym okresie niektórzy przedstawiciele romskiej społeczności uzyskali średnie i wyższe wykształcenie. Do takich postaci zaliczyć musimy Tomasza Holomeka ze Svatoric, który ukończył w 1936 r. studia na Wydziale Prawa Uniwersytetu Karola w Pradze.

W 1926 r. powstała też samorządowa cygańska szkoła w Užgorodzie.¹ Z jej funkcjonowaniem wiąże się wiele ciekawych a zarazem dramatycznych wydarzeń. Powstała z inicjatywy morawskiego Roma Jana Daniela, który interweniował w tej sprawie u samego prezydenta Tomáša Garrigue Masaryka. Romowie sami wyremontowali budynek szkoły i zadbali o jego wyposażenie. Szkoła w Užgorodzie miała interesującą organizację i program nauczania. Program uwzględniał potrzeby i możliwości dzieci. Lekcje miały być krótsze, a jako zajęcia wprowadzono prace ręczne i pogadanki. Atmosfera prowadzonych zajęć miała być przyjazna uczniom. Absolwenci otrzymywali dobrą merytoryczną podstawę do kontynuowania nauki w innych szkołach. Nadmienić należy, że nauczyciele rozmawiali z dziećmi w języku romskim, a ich praca przekraczała zwykłe obowiązki wychowawcy. Nauczyciel otrzymywał pomoc od społeczności romskiej i jej przywódcy. Frekwencja w szkole była zazwyczaj wysoka do wiosny. Rodzice na wiosnę rozpoczynali pracę w mieście i okolicy, a starsze rodzeństwo musiało zostać w domu by opiekować się młodszym. Szkoła była powodem dumy społeczeństwa w Užogrodzie. Zmienił się też obraz osiedla romskiego, które stało się schludniejsze. W okolicy powstało kilka boisk piłki nożnej, gdzie młodzi Romowie uprawiali sport. Cygańska szkoła w Užgorodzie była ciekawym i udanym eksperymentem ukazującym, że może zatryumfować zasada równości między różnymi społecznościami. Sukces tej szkoły przyczynił się do powstawania

¹ Užhorod (Užgorod) leżał we wschodniej Słowacji, a po drugiej wojnie światowej stał się częścią Ukraińskiej Republiki Socjalistycznej (obecnie Ukraina).

zbliżonych placówek np. w Mukačovie, Giraltovcich, L'ubci pri Kežmarku (Ł.Kwadrans, 2008, s. 67).

Klasa romska w L'ubci powstała na podstawie zarządzenia wydanego 15.12.1927 roku przez Ministerstwo Szkolnictwa i Oświaty Narodowej Republiki Czechosłowacji. W szkole obowiązywał program o obniżonych nieco wymaganiach. Pierwszym nauczycielem był František Příkryl. Od roku 1939 była tam tzw. Štatna l'udová škola, w której nauczanie rozdzielono na słowackie i niemieckie, a klasę romską zlikwidowano (Ł.Kwadrans, 2008, s. 67).

Edukacja romskich dzieci była w okresie międzywojennym bardzo ważnym problemem. Najaktywniej uczestniczyli w systemie oświaty Romowie zamieszkujący miasta. Na Spiszu w latach 1928 – 1938 dzieci chodziły np. do szkół w Smižanoch, Levoči, Jabloňove, Bystranoch, Levočkých Lúkach, Dvorciach, Machalovciach, Jánoviciach, Gánoviciach i Novej Lesnej. Romowie uczyli się także w szkolnych oddziałach specjalnych. Istniały klasy w szkołach w Medzilaborciach i Humenom w osadzie Podskalka. W latach trzydziestych przestała funkcjonować szkoła dla Romów w Koszycach, do której uczęszczało 117 dzieci (Kušnieriková, 2002, s. 682).

W okresie międzywojennym niektórzy naukowcy zaczęli się interesować Romami i na podstawie zebranych przez nich danych wynika, że Romowie w 98-99% byli w tym czasie analfabetami. *Ustawa o Koczujących Cyganach* i inne przepisy wpłynęły na większą integrację Romów ze społecznością większościową.

Większą uwagę należy zwrócić na eksterminację Romów podczas II wojny światowej.

Niechęć skierowana do Romów w przeciwieństwie do postaw antysemitycznych, miała charakter niechęci społecznej, wstrętu do kogoś o niższym położeniu w hierarchii społecznej, słabego, będącego na marginesie społecznym. Nie była zaś podszyta spowodowana jakimś mitycznym strachem, gdyż ludność romska nigdy nie była grupą niebezpieczną i nie posiadała też żadnych wpływów politycznych czy społecznych. Była to grupa tolerowana jako ciekawostka, część folkloru.

Niemcy już za czasów Bismarcka prowadziły „walkę z problemem cygańskim”, niejednokrotnie na podstawie umów dwustronnych z innymi krajami (Austro-Węgry, Belgia, Dania, Francja, Włochy, Luksemburg, Holandia, Rosja i Szwajcaria) (A.Fraser, 2001, s. 183-184).

Dwa lata po dojściu Hitlera do władzy w Niemczech eksterminacja Cyganów stała się faktem. *Ustawy Norymberskie* klasyfikują Cyganów, obok Żydów i Murzynów, jako element zagrażający czystości „krwi niemieckiej”. W 1938 roku Himler wygłosił oświadczenie, w którym zapowiedział, że należy zająć się zająć Cyganami w aspekcie czystości ich rasy (J.Ficowski, 1985, s. 109). Twierdził, że Romowie krwi mieszanej byli najbardziej kryminogenni i dlatego określił zasady rasowo-biologicznej oceny: poczynając od trzech pokoleń wstecz, które mówiły o tym, czy krew cygańska była dominująca, czy nie (A.Fraser, 2001, s. 190-191).

Cyganie byli kierowani do obozów pracy na terenie Niemiec. Zajęto się też tą grupą etniczną w krajach zajętych i okupowanych przez III Rzeszę (Cyganie z Austrii, Cyganie z Czech i Moraw). Niektórych z nich zesłano do dużych obozów koncentracyjnych w Dachau i Buchenwaldzie oraz do nowo powstałych obozów w Ravensbrück i Mauthausen. Na terenie Czech powstały obozy pracy dla Romów w Latach i Hodoninie. W tych miejscach, a także w Prace-Ruzyni i Pardubicach byli Romowie koncentrowani i transportowani do miejsc zagłady. Z ponad ośmiotysięcznej populacji Cyganów w Czechach i Morawach działania wojenne przeżyło jedynie około 600 osób. Niejednokrotnie ambicje nazistów dotyczące przestrzegania „higieny rasowej” przerastały możliwości ich realizacji (A.Fraser, 2001, s. 193).

Doświadczenie *Porrajmos* – romskiego holocaustu w czasie drugiej wojny światowej odegrało w późniejszym okresie zasadniczą rolę w procesie uświadomienia sobie sensu bycia tym samym narodem przez zamieszkującą cały świat romską diasporę (S.Kapralski, 1995). Wytworzyło się coś wspólnego w historii oraz w świadomości wszystkich grup, kast, rodów cygańskich, powstał fundament, na którym mogli oprzeć wspólnotę dziejów swojego narodu, narodu romskiego (Ł.Kwadrans, 2008, s. 61).

Cyganie, w odróżnieniu od Żydów, nie byli traktowani, mimo okupacyjnej martyrologii drugiej wojny światowej, w kategoriach ofiar, którym należne jest współczucie. Wojna nie odmieniła stereotypowego wizerunku Cygana w świadomości Czechów, Polaków i Słowaków, co dało swój wyraz w postępowaniu władz państwowych po zakończeniu działań wojennych.

5.2 Romowie na ziemiach czeskich i słowackich po roku 1945

Po II wojnie światowej reaktywowano Czechosłowację. W jej skład nie weszły ziemie Rusi Zakarpackiej przyłączone do Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej.

W Koszycach 5 kwietnia 1945 r. ogłoszono powstanie nowego państwa. W latach 1945 – 1948 krajem rządili obok promoskiewskich komunistów przedwojenni politycy socjaldemokratyczni i ludowi, prezydentem został Edvard Beneš. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, policja oraz „resorty siłowe” zostały zdominowane przez partię komunistyczną. W 1948 r. doszło do przewrotu i władzę przejęli komuniści.

Przez wielu badaczy rok 1945 jest uważany za punkt zwrotny w historii na ziemiach czeskich, słowackich i polskich. Zakończyła się wojna, a z nią holokaust społeczności romskiej. Działania nazistów doprowadziły do tego, że większość czeskich Romów i niemieckich Sinty, żyjących na terenach Protektoratu Czech i Moraw, zginęła w obozach koncentracyjnych. Przeżyło zaledwie około 600 osób z kilkudziesięciotysięcznej społeczności czeskich Cyganów (Ł.Kwadrans, 2008, s. 109). Sytuacja bytowa i zdrowotna ocalałych Cyganów była trudna i ustępowała pod względem standardów życia innym członkom społeczeństwa.

Po II wojnie światowej w Czechosłowacji zaczęła się zupełnie nowa struktura etniczna państwa. Od 1945 roku liczebnie przeważała w Czechosłowacji grupa słowackich Romów, obok których wyróżnić można mniejsze zbiorowości Cyganów węgierskich, niemieckich Sintów oraz rumuńskich Olaskich, którzy w liczbie ok. 6000 nadal wędrowali. Widać było dużą dysproporcję Romów w obu częściach tworzących socjalistyczną republikę. Słowację zamieszkiwały kilkadziesiąt razy większe grupy Romów niż w Czechach. Ważną okolicznością były też dysproporcje gospodarcze obu krajów. Słowacja była krajem słabiej uprzemysłowionym. Nowy rząd swoimi działaniami zmusił do opuszczenia terenów Czechosłowacji 1 859 541 Niemców (szczególnie obszar Sudetów) i 68 407 Węgrów (z obszaru Słowacji). Stworzyło to przestrzeń do późniejszego osadnictwa m.in. Romów (Ł.Kwadrans, 2008, s. 110).

Romskie sprawy w działaniach władz nie były traktowane priorytetowo. Działania skierowane do tej grupy podjęto dopiero po jakimś czasie, gdy zauważono jak wielkie są trudności życiowe Romów i jak są zaniedbani środowiskowo. Romowie, po zakończeniu działań wojennych i powstaniu nowej republiki ludowej, mieli wielkie oczekiwania. Miały być one zagwarantowane przez zasady tzw. *Koszyckiego programu rządowego*, który był

właściwie pierwszą ustawą Czechosłowacji. Były w nim sformułowane pewne zasady obowiązujące w nowym organizmie państwowym. W części piątej zapewniona wolność osobista, swobodę zgromadzeń, słowa i pisma. Uznano także, że dyskryminacja z powodów rasowych jest niedopuszczalna. Część czternasta miała charakter postulatowy i traktowała o zapewnieniu wszystkim pracy według zawodów, a także stworzeniu polityki społecznej i pracy socjalnej dla obywateli państwa – w tym także Romów. Ten akt prawny obowiązywał w latach 1945-1949 i jego celem było zrównanie praw wszystkich obywateli oraz walka z dyskryminacją. Nie zmienia to faktu, że miała raczej charakter teoretyczny i nie przyniosła wielkich społecznych zmian (A.Jurová, 2002, s. 54).

W krótkim czasie po połączeniu dwóch krajów w jeden organizm państwowy zaczęła się migracja Romów ze Słowacji do Czech. Trudno powiedzieć, jaki był rozmiar tych pierwszych migracji. Ich przyczyną była przede wszystkim potrzeba znalezienia środków do życia, miejsc zamieszkania oraz poprawy warunków życia. Na terenie Słowacji Romowie zamieszkiwali niewielkie osady na skraju wsi, a przemieszczali się do ośrodków przemysłowych w Czechach. W nieznanym do tej pory wymiarze Romowie wkroczyli na rynek pracy w roli niewykwalifikowanych robotników. Cyganie w miastach tworzyli odrębne skupiska porównywalne do gett (W.Witkowski, 2003, s. 108). Po zauważeniu dużych ruchów migracyjnych przeprowadzono w 1947 roku spis ludności. Wyniku tego spisu otrzymano informację, że z ogólnej liczby Romów 101 190 38% to dzieci w wieku do 14 lat, 84 438 Cyganów żyło na Słowacji, natomiast na terenach Czech ich liczba uległa wielkiemu wzrostowi i wynosiła 16 752 (zaraz po wojnie na ziemiach czeskich i morawskich było Romów ok. 1 000).

Pierwsze lata rządów w Czechosłowacji ukazały dwie linie postępowania wobec Romów. Pierwsza traktowała Romów jako ofiary działań wojennych i miała postawę socjalno-pomocową, natomiast druga była kontynuatorką linii dyskryminacyjnej z widoczną niechęcią do tej grupy. W praktyce nadal funkcjonował przepis 1927 r. dotyczący wydawania legitymacji i listów wyjazdowych. W praktyce te przepisy obowiązywały, chociaż w roku 1950 ostatecznie zniesiono ustawę o koczujących Cyganach.

Pierwsze władze socjalistyczne państwa wprowadziły przepisy dotyczące umieszczania w obozach pracy jednostek społecznych, do których byli zaliczani Romowie. Takie obozy powstały w Megovej Dolinie, Ústi nad Oravou, Tichej Dolinie i Kral'ovach. W tych obozach mogło pracować od 9 000 do 10 000 osób (A.Jurová, 202, s.

55). Wprowadzono też przepisy dotyczące romskich osad. Osady musiały być oddalone od dróg i miejsc zamieszkania innych obywateli w wyznaczonych przez organy państwowe miejscach.

Spółeczność romska starała się zareagować na akty agresji, ale przepisy funkcjonowały przez cały okres lat czterdziestych. Romowie upatrywali zmiany w zwyczajstwie komunistów. Większość Cyganów popierała socjalną linię działania władz i oczekiwała poprawy sytuacji bytowej. Nie mogli jednak pogodzić się z kierowaniem ich do obozów pracy i ograniczeniem praw. Sukces komunistów w 1948 roku nie przyniósł zmian w prowadzonej polityce wobec Romów. Władze uważały, że powinni się oni zintegrować z resztą społeczeństwa. W tym też roku postanowili założyć organizację społeczno-kulturalną *Združenie slovenských Cigánov*, której celem miało być poszukiwanie pracy dla Romów, zakładanie, z pomocą rządu, spółdzielni i prowadzenie nauki rzemiosła w celu poprawienia sytuacji bytowej. Chciano również chronić Romów przed bezprawiem (E.Davidová, 1995, s. 13). Organizacji jednak nie udało się założyć, bo Urząd Bezpieczeństwa odmówił jej rejestracji. Nowe władze reagowały negatywnie na wszelkie oznaki swobody i równouprawnienia uznawanej za gorszą społeczność romskiej. Do urzędów bezpieczeństwa w województwach koszyckim i preszowskim wprowadzono romskich pracowników, a także powołano międzyresortową komisję zajmującą się problematyką romską i kierowaniem Cyganów do obozów pracy (A.Jurová, 2002, s. 56).

W całym okresie działania władz socjalistycznych realizowano wiele, mniej lub bardziej trafnych, koncepcji, które wpłynęły przede wszystkim na zmianę romskiego sposobu życia, wzorców zachowania i utratę własnej tożsamości.

W swoim studium na temat sytuacji Romów w Czechosłowacji Eva Davidová wprowadziła podział umieszczony w ramach czasowych, odnoszący się do realizacji tzw. *cikánské otázky* (kwestii cygańskiej). W ten sposób wyróżniła sześć etapów (E.Davidová, 1995, s. 190), które przedstawia tabela nr 5. Każdy z okresów odpowiada państwowej polityce asymilacyjnej i zmianom, jakie zachodziły w koncepcjach rozwiązywania tzw. problemu cygańskiego.

Tabela 5 Etapy polityki Czechosłowackiej wobec Romów w latach 1945-1989 (E.Davidová, 1995, s. 191; D.M.Crowe, 1995, s.55-63; A.Jurová, 2002, s. 53-77, Ł.Kwadrans, 2008, s.116)

Etap	Okres	Instytucja odpowiedzialna	Cel działania	Przepisy prawne służące realizacji	Główne założenia
I	1945-1949	Rząd	Zrównanie praw Romów z innymi obywatelami (teoretycznie)	Košický vládní program	Zaniechanie dyskryminacji (teoretyczne) Umożliwienie włączenia do społeczeństwa
II	1950-1957	Ministerstwo Kultury, Oświaty i Informacji	Działania społeczno-kulturalne, problematyka oświatowa	Zespół międzyresortowy – protokoły	Rozwiązywanie społeczno-ekonomicznych problemów Romów Praca nad ich kulturą, wychowaniem
III	1958-1964	Rząd, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych	Asymilacja. Zrównanie Romów pod względem społeczno-ekonomicznym z innymi obywatelami Czechosłowacji	Zákon 74/58Sb. Usnesení ÚV KSČ/58	Likwidacja wędrownego stylu życia Kontrola pobytu Romów Spis osób koczujących (pomoc władz przy znalezieniu pracy, miejsca zamieszkania, edukacji)
IV	1965-1968	Narodowa Rada do spraw Społeczności Romskiej	Systematyczna asymilacja	Vládní usn. čís. 502/65	Powołanie Narodowej Rady, komisji, organów działania Kompleksowe i planowane prace dotyczące problematyki cygańskiej Podniesienie standardu życia, pełne zatrudnienie i przenoszenie Romów z osad na Słowacji do Czech i Moraw
V	1969-1973	Ministerstwo Pracy i Spraw Społecznych	Integracja społeczna (ČSR) Akulturacja (SSR)	Vlád usn. č. 384/65 Usn. vlády ČSR279/71 Dtto SSR 210/71a-94/72, Dtto ČSSR 31/72, Dtto SSR 308/74	likwidacja Narodowej Rady ds. Romów zakończenie polityki przesiedlenia Romów Powstanie Związków Cyganów-Romów w ČSR i SSR (1060) i jego likwidacja

					w 1973 r. działania systemowe dotyczące pracy socjalnej
VI	1974- 1989	Ministerstwo Pracy i Spraw Społecznych	Modyfikacja społecznej drogi integracji, przyznanie Romom ich odmiennej, etnicznej specyfiki	Usn. vlády ČSSR č. 294 z list. 1989	początkowo prowadzenie polityki asymilacji oficjalne uznanie nazwy „Romowie” i statusu mniejszościowego pomoc w zachowaniu własnej kultury badania w szkołach wyższych i powstanie ośrodków naukowych zajmujących się problematyką romską

Po okresie konstytuowania się władz komunistycznych miał nastąpić w Czechosłowacji zwrot polityki dyskryminacyjnej wobec Romów w stronę rzeczywistej poprawy ich sytuacji społecznej i ekonomicznej. Na początku lat 50-tych, kiedy zaczęto realizować marksistowską politykę narodowościową, zmieniła się także linia postępowania wobec Romów. Zlikwidowano jednostronnie dyskryminacyjne ustawodawstwo (ustawa z 1950 r. nr 117/1927 *O potulnych Cigánach*), jednak nie pozwoliło to na zrównanie praw Cyganów z innymi obywatelami. Romowie nie byli postrzegani jako mniejszość narodowa, jedynie roztaczano nad nimi ochronę i manipulowano różnorodnymi działaniami administracyjnymi (A.Jurová, 2002, s. 57).

W pierwszym okresie lat 50. najwyższe organy władzy postanowiły się zająć tzw. problemem romskim na poziomie całego kraju poprzez wprowadzenie i koordynowanie działań zmierzających do poprawy społeczno-ekonomicznego statusu rodzin romskich. Oczekiwano, że dzięki procesom industrializacji rozwoju społecznego całego kraju, zostanie to osiągnięte. Wszystkie programy i działania oparte były na koncepcjach asymilacji społecznej, zrównaniu Romów z resztą obywateli i zlikwidowaniu wszystkiego co cygańskie.

Lata 50. możemy uznać za początek polityki asymilacyjnej społeczności romskiej.

Rząd Klementa Gottwalda utworzył międzyresortową komisję do zbadania sytuacji społeczno-ekonomicznej Romów. Nowopowstała instytucja stworzyła dość szczegółowe studium, które dotyczyło czechosłowackich Cyganów. Ukazało się ono w

1950 r. pod nazwą *Zazrazovani osob cikánského puvodu do trvalého pracovniho procesu (Położenie osób cygańskiego pochodzenia w procesie zatrudnienia)*. Opracowanie było częściowo powiązane z innym raportem z dn. 5 marca 1952 opracowanym przez Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej pt. *O úprave pomerov osob cigánskeho puvodu (Raport dotyczący sytuacji życiowej Cyganów w Czechosłowacji)*. Przez następne osiem lat ten raport nie wpłynął na zmianę funkcjonowania społeczności romskiej, jedynie niewielkiej poprawie uległy jej warunki egzystencji (A.Jurová, 2002, s. 60). Intencją władz była asymilacja Romów poprzez aktywną pomoc administracji na różnych szczeblach w zatrudnieniu, zapewnieniu miejsca do mieszkania oraz dopilnowaniu, aby dzieci romskie uczęszczały do szkół.

Kolejnymi działaniami władz była próba zlikwidowania romskich osad. Skupiska, w których zamieszkiwali Romowie, były zaklasyfikowane jako miejsca o bardzo trudnych, prymitywnych warunkach życia. Policzone, że w tym okresie na terenie Czechosłowacji znajdowało się 1 305 izolowanych osad, w których żyło ok. 95 092 Romów (A.Jurová, 2002, s. 60).

Opracowano plan dotyczący osad, którego realizacja do końca lat 50. nie została rozpoczęta ze względu na brak środków finansowych. Dyskutowano zasadność pomocy dla Romów, ponieważ inni obywatele w kraju w niektórych regionach także żyli w trudnych warunkach.

W roku 1958 nastąpił zwrot w polityce państwa i nasiliły się działania asymilacyjne w związku z wprowadzeniem przez rząd nowych przepisów regulujących funkcjonowanie Romów. Społeczność romska w tym czasie liczyła ok. 150 000 osób. Dyskusja na temat problematyki romskiej, która wciąż pozostawała poza marginesem działań władz, rozgorzała na nowo. W dniu 8 kwietnia 1958 roku wprowadzono rezolucję *O práci medzi cigánskym obywatel'stvom*, która była początkiem nasilenia się działań asymilacyjnych trwających niemal do roku 1970 i miała być wstępem do bezwarunkowego rozwiązania problematyki cygańskiej w Czechosłowacji. Celem ustawy było całkowite społeczne i kulturowe jej zrównanie z resztą obywateli, aż do wchłonięcia przez socjalistyczne społeczeństwo. Do najważniejszych części tego procesu należała asymilacja etnograficznej zbiorowości cygańskiej, co równocześnie podkreślało jej odmienność (Ł.Kwadrans, 2008, s. 121).

Kolejny raz wiele założeń okazało się trudnych bądź wręcz niemożliwych do zrealizowania, co nie zmienia faktu, że dokonano wielu zmian w sposobie życia Romów.

Skupiono się na początku na wyrównaniu sytuacji społeczno-ekonomicznej społeczności poprzez zapewnienie zatrudnienia i osiedlanie w lokalach komunalnych. Na podstawie nakazów pracy w ciągu dwóch lat zatrudniono około 11 000 osób pochodzenia romskiego (A.Jurová, 2002, s. 62).

Administracja rządowa chciała, aby poprzez zmianę tradycyjnego stylu życia nastąpiło ucywilizowanie Romów, wpojenie im obowiązujących norm społecznych, powinności obywatelskich. Działania te zmierzały do wytworzenia wzorców pracującego Cygana, mieszkającego na stałe i posyłającego dzieci do szkoły. Nie jest jednak łatwe zmienić z dnia na dzień myślenie, tradycyjny styl życia, ubiór i często występujący analfabetyzm. Nie respektowano tego, że kultura romska, obyczaje, kultura, język społeczności, normy i funkcjonujące w niej zachowania miały swoje korzenie w długiej tradycji tej grupy etnicznej i stanowiły fundament jej istnienia od wieków (Ł.Kwadran, 2008, 125).

Pierwsza połowa lat 60. przyniosła pewne zmiany i postęp w realizacji przepisów. Udało się władzom zatrudnić około 1 000 Romów, nieznacznie polepszyły się warunki mieszkaniowe rodzin wielodzietnych. Po siedmiu latach realizacji ustawy nr 74 *O trvalom usidleni kočujúcich osôb* udało się zlikwidować 45 osad i 2 500 chat we Wschodniej Słowacji będących w najgorszym stanie (A.Jurová, 2002, s. 63). Nie zmieniło to jednak w znacznym stopniu sytuacji Romów, gdyż zwiększyła się ich populacja z 6,1% w roku 1958 do 7,4% w roku 1965.

Władze komunistyczne konsekwentnie projektowały dalekosiężny plan asymilacji przy pomocy lokalnej administracji państwowej. Koncepcja rządu z 1965 r. zakładała rozproszenie społeczności romskiej i przenoszenie jej z miejsc, gdzie nastąpiła ich silna koncentracja. Koncepcja rozproszenia Romów była jednym z elementów nasilającej się asymilacji. Rząd skierował znaczne środki finansowe na rozwiązanie romskich problemów społeczno-ekonomicznych (D.M.Crowe, 1995, s. 57). Działania te znalazły ustawowe uregulowanie zarządzeniem nr 502 z dnia 13 października 1965 r. i nr 384 z listopada 1968 r. Akademia Nauk została zobligowana do opracowania gruntownej analizy naukowej dotyczącej cygańskiego życia. Powołano w tym czasie do życia Narodową Radę do spraw Cyganów, w której nie zasiadali przedstawiciele społeczności romskiej (D.M.Crowe, 1995, s. 57). Nowy organ rządowy miał czuwać nad realizacją programu, który nie miał nic wspólnego ani z praktyczną ani teoretyczną wiedzą dotyczącą rozwiązywania problemów romskiego etnikum. Najważniejszym zadaniem, według ówczesnym władz, było

rozproszenie Romów, a dopiero na drugim miejscu sprawa ich edukacji i wychowania oraz uczęszczania do szkół. Próbowano także te kwestie uregulować przepisami prawa (ustawa nr 117 z 966 r.). Na trzecim miejscu jako cel postawiono sobie zapewnienie zatrudnienia wszystkim sprawnym i zdrowym romskim mężczyznom (A.Jurová, 2002, s. 64).

Funkcjonowanie przepisu z 1965 r. i niezbyt pozytywne doświadczenia związane z jego realizacją doprowadziły do przygotowania następnej ustawy nr 384 z listopada 1968 r., która zlikwidowała Narodową Radę ds. Cyganów i przekazała kompetencje do resortu pracy i polityki społecznej. Ministerstwo to do końca 1989 r. zajmowało się problematyką romską (Ł.Kwadrans, 2008, s. 128).

Według Davida M.Crowe koncepcja osiedlenia i rozproszenia ludności romskiej nie powiodła się ze względów finansowych. Ilość pieniędzy przeznaczona na ten cel wyniosła 75 mln koron na wszystkie komponenty programu. W realizacji programu/planu rządowego władze napotykały opór ze strony Romów, którzy byli niechętni zmianie dotychczasowego sposobu życia. Problemy społeczności romskiej zaczęły narastać. W przeddzień Praskiej Wiosny Czechosłowacja była jednym z krajów o największej populacji Romów w Europie Środkowo-Wschodniej. Oficjalne dane z końca 1967 r. wskazują liczbę 223 993 Romów z czego 164 526 zamieszkiwało Słowację, a 59 467 Czechy (D.M.Crowe, 1995, s. 58).

Wydarzenia Praskiej Wiosny przyniosły zmiany w polityce asymilacyjnej wobec Romów. Rozpoczął się okres demokratyzacji kraju, który zakończył się interwencją wojsk Układu Warszawskiego. Romowie wiązali duże nadzieje z odejściem od dotychczasowej polityki i z zainteresowaniem ich etnicznością oraz prawami do pielęgnowania własnej kultury. Romowie wyrażali wolę organizowania się i reprezentowania przez swoich reprezentantów swoich programów. W 1969 roku powstała pierwsza romska organizacja Związek Czechosłowackich Cyganów (*Ustavení Srazu Cknů- Romů v Česke' i Slovenske' republice*). Szczególnie ważne dla romskiej społeczności było uznanie statusu etnicznego czy narodowego Cyganów oraz pozwolenie na wydawanie czasopisma i reprezentowanie Romów na różnych szczeblach władzy (Ł.Kwadrans, 2008, s. 131). W 1968 r. przyjęto ustawę nr 144, która uznawała status mniejszości narodowych: węgierskiej, niemieckiej, polskiej i ukraińskiej, a nie odnosiła się do romskiego etnikum w Czechosłowacji.

Ministerstwo Spraw Wewnętrznych 19 listopada 1968 r. powołało na Słowacji Związek Cyganów-Romów jako organizację społeczną, a nieco później jej bliźniacze

stowarzyszenie romskie w Czechach. W utworzenie obu związków zaangażowani byli intelektualiści i autorytety wywodzące się ze społeczności romskiej m.in. inż. Miroslava Homolka, nauczyciela Antonina Daniela, prawnika Tomasa Homolka, Zikmunda Vagai, historyka Bartolomeja Daniela, Lekarza Jana Cibuli, Antona Facuna, Antonina Pompy, prawnika Gustawa Karika i wielu innych (E.Davidová, 1995, s. 206). Organizacja wydawała czasopismo „Romano l'il”, gdzie zamieszczano sprawozdania z prac Związku i omawiano aktualne sprawy dotyczące mniejszości. Pod koniec 1969 r. Związek Cyganów-Romów w Czechach posiadał 1 500 członków, a rok później 4 846 by 1971 r. osiągnąć liczbę 7 000 członków, a w 1972 r. 8 500 osób (E.Davidová, 1995, s. 206). Na terenie Czechosłowacji organizacja stała się pierwszym tego rodzaju ruchem romskim. Przez cztery lata funkcjonowania związek zajmował się m.in. rozwijaniem kultury, szkoleniami, organizacją festiwali oraz działalnością ekonomiczną poprzez założenie romskich spółdzielni. Polityczne aspiracje Cyganów w ČSSR dotyczące uzyskania praw mniejszości stały się jednym z powodów jej rozwiązania (w kwietniu 1973 r.) (A.Jurová, 2002, s. 68). Przedstawiciele Związku uczestniczyli w pierwszym Światowym Kongresie Romskim (*International Romani Union*) w Londynie, gdzie przyczynili się do rozpowszechnienia nazwy Romowie. Rozwiązanie organizacji spowodowało, że czescy i słowaccy Cyganie nie mogli wziąć udziału w kolejnych kongresach i spotkaniach. Związek, który wypłynął na fali odnowy związanej z Praską Wiosną, został zniszczony przez tzw. normalizację polityczną i społeczną w państwie.

Następnym etapem, który możemy wyróżnić w polityce władz wobec Romów, jest okres od 1973 roku do „aksamitnej rewolucji” w 1989 r. Po rozwiązaniu organizacji romskich nastąpił powrót do dawnych sposobów radzenia sobie z problemem „romskim”, pomimo głoszenia modelu integracji społecznej i zaniechania asymilacji. Ustawa nr 231 z 1972 r. wytyczyła zasady realizacji koncepcji rozwiązania problemów społeczno-politycznych społeczności romskiej w Czechosłowacji. Ustawa nr 231 z 1972 r. została uzupełniona ustawą nr 26 z 1976 r. Zakładano zapewnienie pracy wszystkim Romom w wieku produkcyjnym oraz naukę i pomoc w wychowaniu oraz reedukacji romskiej młodzieży i dorosłych osób będących analfabetami. Zakładano poprawę warunków bytowych rodzin, a także eliminację zachowań kryminogennych (A.Jurova, 2002, s. 69).

Do roku 1989 państwo w swoim budżecie przeznaczało pewną ilość środków na likwidację romskich osad i chat, na edukację romskich dzieci oraz na rozwiązywanie problemów zatrudnienia poprzez organizowanie kursów podnoszących kwalifikacje.

W szkołach i przedszkolach prowadzono zawołowaną politykę asymilacji, gdyż nauczanie było w języku społeczności większościowej niejednokrotnie obcym dla romskich uczniów. Edukacja była prowadzona według powszechnych programów, Romowie byli najczęściej zatrudniani jako niewykwalifikowani robotnicy. Wykonanie eksperymentu socjalistycznego rządu, który miał na celu szeroko zakrojoną politykę asymilacyjną, okazało się nierealne. Zawarte w przepisach prawnych programy i koncepcji okazały się deklaracjami niemożliwymi do wykonania. Romowie nie stali się poprzez politykę ówczesnych władz aktywnym podmiotem swojej społeczno-kulturowej integracji ze społeczeństwem (A.Jurová, 2002, s. 69-70).

W latach 70. liczba Romów w Czechosłowacji w dynamicznym tempie wzrastała. W spisie z końca 1970 r. w całej Czechosłowacji liczbę Romów określano na 219 554 z czego w Czechach było ich 60 279, a na Słowacji 159 275. W 1980 r. oficjalna liczba Romów wynosiła 288 440 w Czechosłowacji w tym 88 587 w Czechach i 199 853 na Słowacji. W ciągu 10 lat populacja Romów wzrosła 47% na Słowacji i 25% w Czechach. W poszukiwaniu lepszych warunków Romowie ciągle migrowali w kierunku Czech. Powodem tych migracji były likwidacje osad oraz brak zatrudnienia na Słowacji (E.Davidová, 1995, s. 215).

W dniu 29 lutego 1972 roku wraz z dekretem Ministra Zdrowia wszedł w życie plan, który wprowadzał redukcję i kontrolę urodzeń poprzez sterylizację romskich kobiet. Kobiety romskie nie były niejednokrotnie informowane, że podczas jakiegoś zabiegu ginekologicznego wykonano u nich zabieg sterylizacji. Miały miejsce też takie sytuacje, gdy Romki poddawały się sterylizacji nie znając w pełni konsekwencji tego zabiegu. Sterylizacja odbywała się przy łamaniu praw człowieka. Sygnatariusze „Karty 77” protestowali przeciwko temu procederowi, zarzucając mu pogwałcenie artykułu 259 obowiązującego kodeksu karnego w związku z ludobójstwem (Ł.Kwadran, 2008, s. 136). W „Karcie 77” opisano sytuację Cyganów w Czechosłowacji. Niektóre jej fragmenty możemy odnaleźć u Evy Davidowej w pracy *Romano drom-Cesty* (E.Davidová, 1995, s. 211). Na wstępie podkreślono, że dotychczasowe działania wobec społeczności romskiej były pozorne. Obywatele czescy nie interesowali się sprawami tej mniejszości i niewiele wiedzieli na jej temat. Zdemaskowano przejawy rasizmu i segregacji w polityce państwa oraz problem braku regulacji statusu prawnego Romów w Czechosłowacji. Dokument zwrócił też uwagę na negatywne skojarzenia nazwy Cygan i proponował określenie Rom. Było to zgodne z oczekiwaniami samych Romów i trendami światowymi. W celu

uregulowania sytuacji prawnej Romów zwracano uwagę na międzynarodowe przepisy zobowiązujące do zapewnienia równouprawnienia oraz ochrony praw człowieka i społeczności, do kultywowania swojego języka, religii, zachowania kultury i rozwijania tożsamości. W dokumentach tamtego okresu Romowie byli określani jako „obywatele pochodzenia cygańskiego” podlegający integrowaniu. Opozycjoniści zwrócili uwagę na akty prawne, które sankcjonowały działania władz od spisu osób koczujących i półkoczujących po koncepcję rozproszenia i przesiedlenia społeczności romskiej.

W „Karcie 77” nie zapomniano także poruszyć spraw związanych z edukacją. Zwrócono w niej uwagę na to, że w szkolnictwie nie zajmowano się mniejszością romską. Według danych, którymi twórcy „Karty 77” dysponowali w tym czasie, w grupie wiekowej 15-29 lat analfabetami było 17%. Zwrócono też uwagę, że romskie dzieci w wyniku niepowodzeń szkolnych były kierowane do szkół specjalnych (E.Davidová, 1995, s. 212). Autorzy „Karty 77” zwrócili także uwagę, na fakt dezintegracji społecznej, która wynikała z nierówności wobec prawa i społeczeństwa większości np. bezprawne zlikwidowanie Związku Cyganów-Romów, programy polityczne, w wyniku których zanikała kultura, język i tożsamość etniczna Romów. Wiele z pośród zawartych w „Karcie 77” spostrzeżeń i analiz nie spotkało się ze zrozumieniem i nie wpłynęło na politykę władz.

W latach 1981 – 1984 przedstawiciele Romów (Samuel Gergel, Dezider Oláh, Tibor Baláž) skierowali dokument do Prezydenta Republiki Gustawa Husaka, który traktował o odstąpieniu od dotychczasowej polityki rozwiązywania problemów Romów. Żądano w nim również akceptacji ustaleń Międzynarodowej Unii Romów (IRU) i dokumentu ONZ z dn. 26.08.1977 r., który uznawał Romów za narodowość i wprowadzał nazwę własną „Romowie” oraz zatwierdzał reprezentację tej społeczności w organach ONZ. Sygnatariusze petycji, zgodnie z międzynarodowymi przepisami domagali się praw wynikających ze statusu narodowego, samorealizacji, prawa do wszechstronnego wychowania, rozwoju kultury, możliwości zorganizowania Związku Romów, wydawania periodyków we własnym języku, a przede wszystkim uznania Romów za mniejszość narodową ze wszystkimi tego konsekwencjami prawnymi (A.Jurova, 2002, s. 70).

Działania aktywistów, intelektualistów romskich niestety nie przyniosła pożądanych zmian w sytuacji prawnej i społecznej Romów w Czechosłowacji. W ostatnich latach upadającego socjalistycznego reżimu polityka asymilacji nie uległa zmianie. Do wybuchu „aksamitnej rewolucji” Romowie nie mogli wpłynąć na zmianę swojej sytuacji.

W okres transformacji weszli pozbawieni swobody decydowania o sobie. Działania ówczesnych władz pozostawiły też trwałą ślad w strukturze rodzinnej i etnicznej, kulturze oraz sposobie i warunkach życia Romów.

Środowiska romskie w listopadzie 1989 r. poparły zachodzące w Czechosłowacji przemiany polityczne. Pozycja ich w tym okresie uległa diametralnej zmianie. Przed *aksamitną rewolucją* byli oni pod względem ekonomicznym bardziej wspierani przez państwo niż inni obywatele. Zmiana systemu na wolnorynkowy odbiła się niekorzystnie na ich sytuacji. Redukcje, które nastąpiły w zakładach pracy, dotknęły przede wszystkim robotników niewykwalifikowanych, do których należeli też Romowie. Przy poszukiwaniu nowej pracy natrafiali na większe problemy niż pozostali obywatele. Bezrobocie spowodowało drastyczne pogorszenie statusu ekonomicznego, co pociągnęło za sobą szybki rozwój wielu patologii (M.Witkowski, 2003, s. 112).

W latach 90. około 70% Romów mieszkało w miastach, a 30% na wsi. Było to efektem powojennych migracji, których głównymi miejscami docelowymi były okręgi przemysłowe, gdzie łatwo można było znaleźć pracę. Romów osadzano także na terenach, z których po II wojnie światowej wysiedlono Niemców. Z jednej strony były to obszary uprzemysłowione, z drugiej pozostawały wolne domostwa, w których praktycznie od razu można było zamieszkać. Romowie osiedlili się w takich miejscowościach jak: Děčín, Ústí nad Łabą, Teplice, Most, Chomutov, Sokolov, Cheb, Karlové Vary, a także w dużych miastach: Praga, Brno, Pilzno, Kladno, Ołomuniec, Pardubice, Hradec Králové oraz w Zagłębiu Ostrawsko-Karwińskim, jak również we Frýdku-Místku, Novým Jičínie, Opawie, Bruntálu, Přerovie. Duże skupiska ludności romskiej znajdują się także na południu Czech (Czeski Krumlov, Czeskie Budziejowice) oraz na północy (Liberec, Náchod) (M.Witkowski, 2003, s. 112).

Po *aksamitnej rewolucji*, wraz ze zmianami społeczno-politycznymi, zaczęły powstawać, prawie we wszystkich okręgach, w których żyła ludność pochodzenia romskiego, romskie partie polityczne, a także różnego rodzaju organizacje społeczno-kulturalne.

5.3 Dziecko romskie w czeskim systemie szkolnictwa

Pierwsze lata powojenne władze państwowe poświęciły odbudowie zniszczonego kraju, dlatego priorytetem stała się produktywizacja szerokiej rzeszy obywateli włączając w to Romów. Sytuację powstałą po wojnie próbowano uregulować dekretem Prezydenta nr

88/1945 o konieczności powszechnego zatrudnienia. Nastąpiło wówczas przenoszenie całych romskich rodzin ze Słowacji. Dzieci cygańskich robotników były umieszczane w domach dziecka. Romscy chłopcy w wieku 16-18 lat mieli być również zatrudniani (Ł.Kwadrans, 2008, s. 142). Przygotowano program cygańskich rodzinnych obozów, w których miały być umieszczane jednostki asocjalne. Dla wędrujących Cyganów projektowano stworzenie trójstopniowego systemu obozów pracy: diagnostycznych, rodzinno-wychowawczych i karnych (T.Haišman, 1999).

W 1947 roku podczas spisu wędrujących Romów okazało się, że na terenie Czech było ich 16 752, a Słowacji 86 000 z czego 40 % dzieci, które miały utrudniony dostęp do edukacji wynikający nie tylko z romskich tradycji oświatowych, ale także z niechęci przyjmowania romskich dzieci do szkół. Cygańskie osady znajdowały się na obrzeżach miejscowości i przypominały getta. Dzieci romskie miały perspektywę uczęszczania do specjalnych cygańskich szkół.

Na początku lat 50. polityka władz była skierowana na przygotowanie dzieci romskich do obowiązującego w kraju oraz na walkę z analfabetyzmem.

Od 1951 roku rozpoczęły się kursy dla analfabetów skierowane do społeczności romskiej, ale nie przyniosły oczekiwanych efektów z powodu nierzetelności działań administracji. Nie podjęto też współpracy z wykształconymi Romami które miało na celu poznanie cygańskiej mentalności i wypracowania skutecznych sposobów nauczania (A.Jurova, 1991).

Pomoc w rozwiązaniu tego problemu miał przynieść program rządowy. Obok wielu innych spraw zwracał on uwagę na nieprawidłowości w realizacji zarówno obowiązku szkolnego wśród dzieci romskich jak również podkreślał zupełny brak udziału dzieci romskich w wychowaniu przedszkolnym. W celu poprawy sytuacji zobligowano administrację lokalną, aby zadbała o to aby dzieci romskie były przyjmowane do przedszkoli i szkół. Lokalne władze otrzymały kompetencje, które im umożliwiły powoływanie klas lub szkół tylko dla dzieci cygańskich. Placówki te miały nie tylko kształcić, ale i wychowywać (T.Haišman, 1999, s. 153). W 1950 została powołana pierwsza w Czechach szkoła z internatem dla romskich uczniów w Květušíně.

W dniu 29 sierpnia 1953 roku związek czechosłowackich liderów zwołał naradę z udziałem przedstawicieli różnych resortów, w tym także Romów. Poruszano na niej sprawę odejścia od asymilacji, poprawa edukacji oraz rozwój kultury mniejszości romskiej. Poruszono sprawę poprawy jakości pracy ze społecznością romską, zachowanie

mowy oraz założenie romskiego czasopisma i utworzenie lektoratu języka *romani* na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Karola w Pradze (C.Nečas, 1997, s. 78-79).

W czasie rządów socjalistycznych wielokrotnie pojawiały się projekty wydania podręcznika do nauki języka, historii i kultury Romów (A.Jurova, 2000). Dzieci romskie w tym czasie mogły uczęszczać do szkół gdzie była akceptowana ich odmienność kulturowa i język. Rzeczywistość odbiegała od politycznych zarządzeń i w praktyce nie wspomogła rozwoju etnicznego i kultywowania romskiego języka. Ze względu na trudności w posługiwaniu się językiem większości nastąpiła segregacja romskich uczniów i umieszczaniu ich w romskich klasach.

W 1956 r. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych przygotowało raport *Sytuacyjne sprawozdanie o problematyce cygańskiej w ČSR*, który został udostępniony Ministerstwu Pracy. Raport mówił o tym, że nie można mówić o walce z analfabetyzmem oraz niską frekwencją szkolną romskich uczniów bez ich trwałego osiedlenia. Należało za priorytetowe uznać zatrzymanie wędrowności Romów i włączenie w socjalistyczny system zatrudnienia (C.Nečas, 1997, s. 79-80).

W dniu 30 września 1958 r. Ministerstwo Oświaty i Kultury wydało zarządzenie *Wychowanie i kształcenie cygańskich dzieci*. Zarządzenie które było skierowane do niższych organów administracji i traktowało o wychowaniu i kształceniu romskich dzieci. Zauważono w nim potrzebę jak najszybszego rozpoczęcia kształcenia i łatwego powszechnego dostępu do edukacji dzieci cygańskich przez umieszczenie ich w przedszkolach i grupach młodzieży. Proponowano utworzenie ewentualnie dostosowanie już istniejących placówek edukacyjnych lub klas do potrzeb dzieci romskich, które nie uczęszczały wcześniej regularnie do szkoły. Kolejnym podnoszonym punktem tego *Zarządzenia* była organizacja zajęć pozaszkolnych oraz aktywizacja dzieci romskich. Ostatnim i chyba najpoważniejszym w skutkach zaleceniem było kierowanie dzieci romskich do szkół specjalnych i innych placówek dla młodzieży wymagającej specjalnego podejścia pedagogicznego (C.Nečas, 1997, s. 80-81).

W latach 60. podtrzymana była zmiana polityki względem Romów. Traktowano ich jako społecznie i kulturowo odmiennych. Do roku 1965 funkcjonowały szkoły i klasy dla zaniedbanych romskich dzieci. Zadanie władz dotyczące objęciem obowiązkiem szkolnym wszystkich cygańskich dzieci do dziewiątego roku życia okazało się trudne do wykonania. Z 32000 dzieci na samej Słowacji obowiązek szkolny realizowało 10000 uczniów (A.Jurová, 1991). Kontynuowano walkę z analfabetyzmem. Nauka pisania,

czytania oraz realizacja obowiązku szkolnego stały się najważniejszym zadaniem administracji szkolnej. Nauczyciele przybywali do osad i tam prowadzili zajęcia z dziećmi i młodzieżą. Realnych efektów nie można było spodziewać się dostatecznie szybko.

10 stycznia 1963 r. powstał dokument o wychowaniu i kształceniu cygańskich dzieci i młodzieży. Regulował on przenoszenie i przyjmowanie romskich dzieci do placówek szkolnych na różnym poziomie edukacji (N.Kušnierniková, 2002, s. 687). Około 7% romskich dzieci w przedziale wiekowym 6-14 lat było skierowanych do szkół specjalnych. W Czechach było w tych szkołach 3 228 dzieci romskich, a na Słowacji 661. W tym czasie naukę w szkołach drugiego stopnia kontynuowało tylko 1 262 romskich uczniów, a 895 uczyło się zawodu na kursach czeladniczych oraz uczęszczało do szkół zawodowych, a ok. 40 było w specjalnych klasach.

Lata 70. przyniosły ze sobą zmianę koncepcję dotyczącą romskiego etnikum. Rozpoczęto w tym okresie realizację planu wszechstronnej, społeczno-kulturowej integracji Romów z resztą społeczeństwa i zrównania ich warunków życia z resztą obywateli. Polityka rządu wkraczała we wszystkie sfery życia społeczności romskiej. Administracyjnie udzielano pomocy socjalnej i rozwiązywano problemy bytowe, ale równocześnie odbierano samodzielność. W efekcie prowadziło to zwiększenia izolacji, nietolerancji, ksenofobii oraz segregacji. Zwiększyło się też w tym czasie napięcie między społecznością większościową a Romami (N.Kušnierniková, 2002, s. 687).

W omawianym okresie skierowano różne działania do osób pracujących wśród Romów. Od roku 1970 do 1974 corocznie odbywały się dwutygodniowe kursy mające na celu zaznajomienie nauczycieli ze specyfiką pracy z romskim uczniem (C.Nečas, 1997, s. 86).

Na początku 1973 roku Milena Hübschmannová przygotowała podręcznik *Základy romštiny*. Podręcznik ten ukazywała się w czasopiśmie „Nový Orient” przez okres dwóch lat. Trzy lata później Ministerstwo Pracy i Spraw Socjalnych ČSR wydało publikację *Práce s cikánským obyvatelstvem*, a Milena Hübschmannová rozpoczęła naukę języka *romani* w Szkole Językowej w Pradze, która działała do 1991 r (C.Nečas, 1997, s. 91).

W omawianym okresie do szkół uczęszczało 63,5% romskich dzieci, a nieregularnie około 30%. Analfabetów w tym okresie ówczesna administracja szacuje na 20 000 (osoby poniżej 40 roku życia) (N.Kušnieriková, 2002, s. 688).

W edukacji dzieci i młodzieży dostrzeżono szansę na integrację całej społeczności. Romowie jako młoda i szybko rozwijająca się społeczność dawała szansę na zmianę mentalności całej grupy. Duży nacisk położono na wychowanie przedszkolne i szkolne wychowanie dzieci i uzyskanie przez nie chociaż podstawowego wykształcenia i przygotowanie do wykonywania zawodu. W tym celu funkcjonowały wciąż samodzielne klasy romskie, do których uczęszczały dzieci z zaniedbaniami edukacyjnymi. Na działanie szkół, podręczniki, opłacenie trzyletnich i pięcioletnich dzieci w przedszkolach, dożywianie była przeznaczona pula pieniędzy gwarantowana ustawą nr 26 z 1972 r. *O riešení cigánskej otázky*. W tym czasie inne mniejszości i większość społeczeństwa nie miała takiej pomocy ze strony państwa.

Omawiając problematykę edukacji romskiej obejmującej lata 70. nie można pominąć „Karty 77” przyjmującej 13 grudnia 1978 r. dokument *O postavení Cikánů-Romů v Československu*. W dokumencie, w którym podkreślano wagę udziału Romów w systemie oświaty i poprawy poziomu ich wykształcenia. Twórcy Karty twierdzili, że około 30% Romów było analfabetami, a niepowodzenia uczniów romskich najczęściej kończyły się skierowaniem dzieci do szkół specjalnych. Sygnatariusz „Karty 77” postulowali powołanie romskich szkół, które rozwijałoby talent młodych Romów w wielu dziedzinach artystycznych. Władze natomiast spotkały się z zarzutem, że przez działania integrujące doprowadziły do zaniku kultury romskiej która niejednokrotnie stawała się stygmatem utrudniającym karierę szkolną.

Lata 80. były okresem pewnej stagnacji i kontynuacji polityki władz, a pomimo tego przyniosły obniżenie analfabetyzmu wśród Romów. W roku 1988 edukacją objętych było 75% Romów z czego 80% uzyskało wykształcenie podstawowe (N.Kušnieriková, 2002, s.689). Ogólnonarodowy wskaźnik umiejętności czytania i pisania wśród dorosłych Romów w latach 80. wynosił niemal 90% (D.M.Crowe, 1995, s. 61). Dane ukazywały również, że dzieci romskie 14 razy częściej powtarzały klasy, a 30 razy częściej kończyły edukację w szkole podstawowej na niższych klasach, a do szkół specjalnych uczęszczało ich 24%. Podczas jednej z analiz prowadzonych w szkołach podstawowych w 1987 r. okazało się, że w całej Czechosłowacji naukę w klasach powtarzało 4,7% wszystkich dzieci z czego dla dzieci romskich liczba ta wynosiła 28%, a w szkołach średnich nie więcej niż 2% młodych Romów. Dane te nie mówią o ukończeniu szkoły, bo jedynie trzecia część z tej grupy została absolwentami (N.Kušnieriková, 2002, s. 689).

W latach 90., po *aksamitnej rewolucji* która przyniosła za sobą zmiany społeczno-polityczne, zaczęły się tworzyć romskie partie polityczne oraz organizacje społeczno-kulturalne. 19.11.1989 w Pradze została powołana do życia przez Emila Ščukę (prokurator), Jana Rusenkę (kierownik zespołu folklorystycznego) oraz Vojtěcha Žigę (prawnika) Romska Inicjatywa Obywatelska, która weszła w skład centrum koordynacyjnego Forum Obywatelskiego. 10 marca 1990 r. w Pradze miał miejsce zjazd założycielski, w którym udział wzięło 438 delegatów z między których wybrał Zarząd Główny i przewodniczącego. Od tego momentu ROI została włączona w szeregi Międzynarodowej Unii Romskiej. RIO w swoim manifestie programowym poruszała m.in. sprawy szkolnictwa.

(...) Do innych priorytetowych zadań będzie należała problematyka szkolnictwa i edukacji wszystkich Romów, szczególnie młodzieży. Romowie nie chcą odłączyć się od głównie obowiązującego systemu edukacyjnego, nie chcą powoływać własnych szkół. Na wszystkich poziomach edukacji powinna być respektowana etnokulturowa specyfika Romów (...)(P.Pečinka, 2009, s. 65).

Po *aksamitnej rewolucji* władze Czechosłowacji już na początku 1990 roku postanowiły powołać Radę ds. Mniejszości Narodowych, a w późniejszym czasie opracować zasady jej istnienia i działania. Działalność tej Rady nie była widoczna, aż do rozpadu Czechosłowacji. Wynikało to z odmiennej polityki w stosunku do mniejszości w Czechach i na Słowacji. Nie zmienia to faktu, że rozporządzeniem władzy federalnej nr 619 z dnia 3 X 1991 r. *Zasady polityki rządu Republiki Czeskiej i Słowackiej Republiki Federacyjnej w stosunku do mniejszości romskiej (K zásadám politiky vlády České a Slovenské Federativní Republiky k romské menšinie)*, przygotowano materiały, które miały pomóc w rozwiązaniu problemów Romów w warunkach transformacji ustrojowej. Podobne zadanie miało rozporządzenie nr 463 z dnia 13 XI 1991 r. odnośnie zasad polityki władz Republiki Czeskiej w kwestii awansu społecznego ludności romskiej (*K zásadám politiky vlády České republiky ke společenskému vzestupu romského obyvatelstva*) oraz nr 29 z dnia 15 I 1992 r. – opracowanie zasad polityki władz Republiki Czeskiej w stosunku do ludności romskiej Republiki Czeskiej (*K rozpracování zasad politiky lády České republiky ke společenskému vzestupu romského obyvatelstva České republiky*) (M.Michalska, 2011, s. 126).

Rozpad Czechosłowacji i powstanie niezależnej Republiki Czeskiej zrodziło pytania dotyczące kształtu polityki w stosunku do mniejszości narodowych. W czeskiej

publicystyce podkreślało się homogeniczność narodową państwa, co znajdowało odzwierciedlenie w praktyce politycznej. Informacje płynące ze spotkań Rządowej Rady ds. Mniejszości Narodowych – zwłaszcza naciski przedstawicieli mniejszości – zmierzały do rozwiązań prawnych. Na początku 1994 r. rząd przyjął dokument nr 63 z 9 II zatytułowany *Koncepcja stosunku rządu do problemów mniejszości narodowych (Koncept přístupu vlády k otázkám národnostních menšin)*. W 1995 r. Republika Czeska podpisała Konwencję Ramową Rady Europy o Ochronie Mniejszości Narodowych, która została ratyfikowana dwa lata później. Wcześniej, bo w 1993 r., rząd Republiki Czeskiej przyjął rozporządzenie nr 210 zatytułowane *Sprawozdanie na temat sytuacji społeczności romskiej (K situační zprávě o problematyce romské komunity)*, które stało się pierwszą próbą rozwiązania problemów Romów (M.Michalska, 2011, s. 127).

Rok 1997 uważa się za przełom w polityce na rzecz poprawy sytuacji czeskich Romów. W tym to roku aktywiści oraz przedstawiciele rządu wspólnie opracowali *Informację o sytuacji społeczności romskiej w Republice Czeskiej* (znaną jako *Raport Bratinki*) (Rozporządzenie Rządu Republiki Czech z dn. 29 października 1997 r., nr 686). Raport ten stawia określone zadania przed poszczególnymi ministerstwami w celu zmiany położenia Romów. Najwięcej zadań do wykonania otrzymał minister edukacji, młodzieży i sportu. Został on zobowiązany m.in. do:

- zwiększenia ilości klas przygotowawczych, w których rozpoczynać się będzie nauka uczniów z językowymi i społecznymi niedostatkami, aby mogli sprawnie włączyć się w powszechny system nauczania;
- zwiększenia przepływu informacji do szkół na wszystkich jej poziomach w postaci literatury dotyczącej społeczeństwa wielokulturowego i edukacji do tolerancji;
- zmniejszenia do minimum ilości uczniów w klasach, by była zgodna z procedurą powszechną w klasach dla mniejszości narodowych w tym także dla dzieci romskich;
- przygotowania dla szkół realizujących projekt „Modyfikacja programu nauczania wobec specjalnych potrzeb dzieci romskich” dyspozycji razem z instrukcjami metodologicznymi;
- przygotowania nowych materiałów wg. których będą przeprowadzane testy kierujące dzieci do szkół specjalnych z naciskiem na charakterystykę i specyfikę dzieci romskich;
- zapewnienia warunków m.in. finansowych dla eksperymentalnego projektu *step-by-step* mającego na celu przygotowanie romskich doradców;

- współpracy z Ministrem Pracy i Spraw Społecznych w określeniu kwalifikacji potrzebnych na stanowisku „romskiego asystenta pedagogicznego”;
- zapewnienia kadry pedagogicznej oferty kontynuowania nauki i rozszerzenia jej zagadnień o informacje dotyczące mniejszości narodowych i etnicznych;
- współpracy z reprezentantami społeczności romskiej przy zapewnieniu uzdolnionym dzieciom miejsca w szkołach artystycznych w celu rozwijania ich umiejętności.

Koordinatorem tych działań został Minister edukacji, a większość ministerstw otrzymała wytyczne dotyczące współpracy z resortem edukacji.

W 1997 roku powstała również Międzyresortowa Komisja ds. Społeczności Romskiej (*Rozporządzenie Rządu Republiki Czech* z dn. 17 września 1997 r., nr 581). Miała ona pełnić funkcję ciała doradczego, inicjującego różnorakie projekty oraz koordynującego działania podjęte wobec społeczności romskiej w Czechach. W 2001 roku nastąpiła zmiana statusu Komisji i z grupy roboczej stała się organem doradczym rządu o nazwie Rządowa Rada ds. Społeczności Romskiej (*Rozporządzenie Rządu Republiki Czech*, z dn. 19 grudnia 2001 r., nr 1371). W skład Rady wchodzi przedstawiciele poszczególnych ministerstw oraz sześciu przedstawicieli Romów, a przewodniczący pełni funkcję ministra bez teki.

Do podstawowych zadań Rady należy:

- dobór osób pracujących jako lokalni doradcy i asystenci szkolni;
- praca nad stworzeniem narzędzi diagnostycznych, które mają pozwolić na właściwe określenie predyspozycji intelektualnych i ewentualne kierowanie do szkół specjalnych;
- dystrybucja funduszy pochodzących z budżetu państwa (dofinansowanie studiów o tematyce romskiej na Uniwersytecie Karola w Pradze, pomoc uczniom i studentom romskim, utrzymanie lokalnych doradców, wsparcie dla romskiej szkoły w Kolinie oraz dofinansowanie konkursów i projektów dotyczących integracji).

14 VI 2000 r. (rozporządzenie nr 599) została przyjęta ostateczna wersja *Koncepcji polityki rządu w stosunku do członków wspólnoty romskiej (Koncepcie politiky vlády vůči příslušníkům romské komunity)*. W ramach programu integracyjnego przewidzianego na lata 2001-2020 założono: wypracowanie barier legislacyjnych, które miałyby zapobiec dyskryminacji Romów, stworzenie odpowiedniego systemu zdrowotnego i edukacyjnego, wprowadzenie we wszystkich typach szkół do programów nauczania elementów wielokulturowości oraz korzystnych warunków zatrudnienia

ludności romskiej, wspieranie języka i kultury, romskich czasopism oraz programów radiowych i telewizyjnych; promowanie tolerancji w mediach, badania naukowe (M.Michalska, 2011, s. 130).

Po długich konsultacjach, zarówno przedstawiciele strony rządowej, jak i przedstawiciele mniejszości narodowych, 10 VII 2001 r. została uchwalona ustawa nr 273/2001 Sb. *O prawach osób należących do mniejszości narodowych (o právech příslušníků národnostních menšin)*, która weszła w życie 2 VIII tegoż samego roku. Jej nowelizacja nastąpiła w 2002 r. (ustawa nr 320). Nowe ustawy o edukacji oraz postępowania administracyjnego zostały ustanowione dopiero w 2004 r., a zaczęły obowiązywać odpowiednio od 1 I 2005 r. i od 1 I 2006 r.

W 2010 roku Ministerstwo Szkolnictwa wystąpiło z inicjatywą wprowadzenia jako przedmiotu fakultatywnego do szkół podstawowych i średnich nauki języka romskiego.

Wśród działań na rzecz ludności romskiej należy wymienić te, które obejmują okres 2010-2013 i stanowią wiele konkretnych zadań dla poszczególnych ministerstw, m.in. wzrost odsetka dzieci romskich w szkołach ogólnie dostępnych (dziś większość z nich uczy się w szkołach specjalnych), rozwój języka romskiego, umożliwienie jego nauki na poziomie regionalnym; badania dziejów Romów, ze szczególnym uwzględnieniem Holocaustu, stworzenie warunków do rozwoju studiów poświęconych problematyce romskiej (M.Michalska, 2011, s. 131).

Mimo podejmowanych działań przez rząd Republiki Czeskiej piętnastu organizacji pozarządowych, skupionych w koalicji „Wspólnie do szkoły” poddało krytyce stosunek państwa czeskiego do nauczania Romów. Wykazały one, że trzy lata po ogłoszeniu werdyktu Europejskiego Trybunału Praw Człowieka o dyskryminacji romskich uczniów (2007 r.), Republika Czeska nie podjęła żadnych konkretnych kroków. Na niektóre niedociągnięcia ze strony władz zwraca też uwagę Rada Europy, Czeska Inspekcja Szkolna oraz Urząd Rzecznika Praw Obywatelskich (M.Michalska, 2011, s. 139).

Ważnymi działaniami na rzecz ludności romskiej jest Dekada Integracji Romskiej. Obejmuje ona lata 2005-2015. To międzynarodowa inicjatywa 12 państw, do których należy również Republika Czeska. Umożliwia ona wymianę doświadczeń w działaniach na rzecz integracji ludności romskiej ze społeczeństwem większościowym. Do głównych problemów podejmowanych przez uczestników programu należą: szkolnictwo,

zatrudnienie, zakwaterowanie/ mieszkanie, opieka zdrowotna, dyskryminacja, dzieci, równouprawnienie płciowe, bieda. Czesi włączyli się do Dekad na podstawie rozporządzenia rządu z dnia 26 I 2005 r. *o przystąpieniu do międzynarodowej inicjatywy Dekada Integracji Romskiej 2005-2015 (o přístopení k mezinárodní iniciativě Dekáda romské inkluze 2005-2015)*. W tym samym roku rząd przyjął plan narodowy (*Národní akční plan*), który polega m.in. na bliskiej współpracy międzyresortowej pod kierunkiem Rządowej Rady ds. Romów oraz przyjął następujące priorytety: integracja w zakresie szkolnictwa, sytuacja życiowa i prawa dzieci, problemy kobiet romskich, działania administracji lokalnej oraz obraz Romów w mediach (M.Michalska, 2011, s. 131).

5.4 Programy na rzecz społeczności romskiej

W szkołach czeskich, do których uczęszczają dzieci romskie wprowadzane są metody prowadzące do zbliżenia młodzieży romskiej i młodzieży grupy większościowej, burzenia stereotypów i wyrównania szans edukacyjnych. Wśród młodzieży romskiej procesy demokratyzacji i humanizacji poprzez edukację i nauczanie szkolne przebiegają wolniej niż wśród młodzieży z grupy większościowej.

Ruch Szkół Współpracujących na Rzecz Romów (Hnutí R) przy współpracy z Ministerstwem Edukacji, Młodzieży i Sportu, zmierza do stworzenia, organizowania (podobnie jak to ma miejsce w europejskim systemie reform) szkolnictwa na podstawie idei filozoficznych i pedagogicznych (Ł.Kwadrans, 2008, s. 229). Model taki, który powstał przy określonych przez Ruch idei pozwala na swoiste połączenie szkół, nauczycieli a równocześnie wychowanków wokół podstawowych zadań. Stwarza podstawę do zawodowych i osobistych kontaktów, które dają szansę do wyjścia z izolacji i przełamywania problemów związanych z infrastrukturą i środkami finansowymi. Pomoże również w lepszym przepływie informacji i zastosowania jej w praktyce szkolnej. Po wejściu do Unii Europejskiej wymiana doświadczeń między zachodnimi i wschodnimi koncepcjami edukacji Romów stała się bardziej intensywna i efektywna. Do zadań zrzeszeni Hnutí R należałoby przygotowanie czeskiego szkolnictwa do działań w ramach dużych programów, z wieloma partnerami.

Ta nowa metoda nie może być narzucona, ani nakazana. Musi mieć dobrowolną akceptację nauczycieli. Hnutí R jest od wielu lat jedną z niewielu instytucji które przygotowują do pracy z romskimi dziećmi nie tylko nauczycieli, ale również asystentów romskich.

Asystent romski jest to osoba wywodząca się ze społeczności romskiej. Pomaga dziecku w relacjach z nauczycielem, odgrywa rolę mediatora pomiędzy domem rodzinnym i szkołą. Pracuje on w szkole do której uczęszczają dzieci romskie i zajmują tam ważną pozycję. Do jego zadań oprócz organizacji pracy w szkole należy pobudzanie w czasie wolnym dzieci romskich do rozwijania i odkrywania własnej kultury i tożsamości.

Obecnie w Czechach pracuje ponad trzystu asystentów romskich w szkołach i w różnego rodzaju instytucjach edukacyjnych. Liczba ta sukcesywnie rosła od 1993 roku. Wiele osób pełniących funkcję Asystenta romskiego kończy szkoły średnie i kury zawodowe dla nauczycieli oraz podejmuje studia w Kolegiach Nauczycielskich (Ł.Kwadrans, 2008, s. 230).

Ruch Hnutí w chwili obecnej koncentruje swoją działalność w wprowadzaniu metod pracy z uczniami romskimi i ich rówieśnikami (Ł.Kwadrans, 2008, s. 231):

- rozwijanie edukacji pod kątem zdrowego stylu życia;
- rozwijanie dramy w środowisku wielokulturowym;
- rozwijanie dobrych relacji etnicznych wprowadzając różnego typu etniczne gry sytuacyjne;
- rozwijanie sztuki wywodzącej się z kultury romskiej;
- doprowadzenie do zawarcia umów pomiędzy szkołami zajmującymi się edukacją wielokulturową w Europie;
- rozwijanie współpracy pomiędzy Instytutem Filozofii Dziecka w Grazu.

Aktywiści ruchu Hnutí R chcą zadbać o to by stosunki wewnątrz kulturowe w społeczeństwie były wolne od negatywnych stereotypów i dyskryminacji.

Wśród programów przygotowywanych dla Romów powinno się wymienić również Szkoły Rozumienia pracujące w ramach projektu Centrum Edukacji i Praw Człowieka w Europejskim Centrum Informacji Uniwersytetu Karola i Instytutu Studiów nad Kulturą Romską w Uniwersytecie Jana Ewangelisty w Ustí nad Łabą. Do szkół które działają w ramach tego projektu należą: Szkoła Średnia w Treboniu, Szkoła Specjalna Rumburku oraz Szkoła Podstawowa w Pradze.

W Republice Czeskiej działa Fundacja Tolerancja, która jest czeską organizacją pozarządową, mającą na celu promowanie zrozumienia i tolerancji między różnymi grupami społecznymi i etnicznymi, a także zapobiegania rasizmowi, ksenofobii i przemocy. Jej celem jest promowanie wzajemnej komunikacji, zrozumienia i szacunku dla

różnic między różnymi grupami ludzi. Głównym założeniem Fundacji jest profilaktyka, edukacja oraz niestosowanie przemocy.

Fundacja powstała z połączenia w 1992 roku "Komitetu Przeciwko Rasizmowi" (Karta 77) a niezależnymi przedsiębiorcami, którzy postanowili zmierzyć się nietolerancją i łamaniem praw człowieka w firmie.

Współpracownikami Fundacji są np. publicyści, psychologowie, pedagodzy, pracownicy socjalni, studenci, emeryci i renciści, teolodzy i inni, którzy wierzą, że z inicjatywy zwykłych ludzi należy dążyć do tolerancji i szacunku. Osoby skupione wokół Fundacji Tolerancja zazwyczaj pracują na swoich projektach, które spełniają potrzeby społeczeństwa.

Projekty Fundacji Tolerancja: Projekt "Kampaň mobilizace romské komunity při žádání o české občanství" (1993/94); Projekt "Kdo je kdo" – baza danych ludzi, którzy zajmują się problematyką romską; Zpráva o zákonu o českém občanství/Důsledky zákona pro romskou komunitu (1994); A Need for Change/The Czech Citizenship Law/Analysis of 99 Individual Cases (Ustawa o Czeskim obywatelstwie – potrzeba zmiany/Analiza 99 indywidualnych przypadków, 1994); The Non-Czech Czechs (Nečeští Češi, 1995) - Ústecká iniciativa – pomoc Romom przy uzyskaniu obywatelstwa.

Podobnie jak w Polsce w Czechach działa instytucja, której zadaniem jest gromadzenie dóbr kultury Romów oraz wspieranie rozwoju i zachowania tożsamości tą instytucją jest Muzeum Romskiej Kultury w Brnie. Muzeum rozpoczęło swoją działalność 1991 r. Do jego powstania doszło z inicjatywy romskich intelektualistów.

Muzeum zajmuje się dokumentowaniem i odtwarzaniem tradycji romskiej w formie pisanej oraz utrwalonej na taśmach audio, wideo czy fotografiach. Instytucja ta posiada bogatą bibliotekę cyganologiczną wraz z archiwum, a wszystkie zgromadzone materiały są przez nią udostępniane osobą badającym kulturę Romów.

W roku 2005 r. muzeum zorganizowało pierwszą stałą ekspozycję. W placówce organizowane są lekcje muzealne dla romskich dzieci których celem jest poznanie ich historii i tożsamości. Swoją działalność oraz realizowane projekty Muzeum opisuje w „Biuletynie” oraz na stronie internetowej (Muzeum Romskiej Kultury w Brnie).

5.5 Organizacje romskie

Liczba organizacji romskich jest trudna do określenia gdyż część z nich ma charakter okresowy. Spośród nich możemy wyróżnić takie, które są prowadzone przez

samych Romów, jak i takie które skupiają reprezentantów grupy większościowej oraz grupy mniejszościowej. Środki, którymi dysponowały organizacje „czysto” romskie, w pierwszej kolejności były przeznaczane na działalność kulturalną, głównie wspieranie folkloru. Natomiast większość pomocy ze strony organizacji mieszanych była przeznaczona dla szkół, na wydawanie czasopism, organizację kursów podnoszących kwalifikacje zawodowe. Paradoksalnie, fundacje i organizacje „czysto” romskie nie wzbudzały we własnym środowisku zaufania. Wynikało to z podejrzeń, iż osoby zajmujące się podziałem środków, będą je kierować tylko do tych Romów, z którymi są spokrewnione. Po zmianach prawnych z 1997 r. nie ma już fundacji prowadzonych wyłącznie przez Romów, funkcjonują jedynie związki i organizacje romskie (M. Witkowski, 2003, s. 120).

W Ministerstwie Spraw Wewnętrznych zarejestrowanych jest ponad 400 podmiotów, z tego większość nie prowadzi działalności. Do szczególnie aktywnych należą:

- IQ Roma servis (Brno);
- DROM (Brno);
- Sojusz Demokratyczny Romów (Demokratická aliance Romů v Valašském Meziříčí). Powstał 1998 r. z Obywatelskiego Stowarzyszenia Romów. Za główny cel stawia sobie wzrost politycznego, ekonomicznego, społecznego i kulturalnego poziomu życia Romów z naciskiem na wykształcenie;
- Stowarzyszenie Romów Północnych Moraw (Společenství Romů Severní Morava) w Karwinie;
- Stowarzyszenie Romów na Morawach (Společenství Romů na Moravě) w Brnie;
- Praskie Stowarzyszenie Obywatelskie Romea, które wydaje czasopismo „Romano vod”;
- Stowarzyszenie Athinganoi skupiające młodych intelektualistów romskich z siedzibą w Pradze;
- Stowarzyszenie R-Mosty, które zajmuje się przede wszystkim pracą z dziećmi oraz prowadzi od 1993 r. fundację o tej samej nazwie, która realizuje projekt *Współżycie ludności romskiej i nieromskiej w Pradze 5 i w Południowo-Zachodnim Mieście* (Soužití romského s neromského obyvatelstva v Praze 5 a v Jiozápadním Městě). Projekt ma na celu wspieranie szkół podstawowych, do których uczęszczają dzieci romskie, a także organizuje dla nich obozy letnie, pomaga też dwóm dziecięcym

zespołom folklorystycznym oraz ośrodkowi misyjnemu Barrandov (parafia Zlíchov), który pracuje z dziećmi ulicy. Stowarzyszenie otworzyło w Pradze sklepik Romen, w którym można zaopatrzyć się w wytwory kultury romskiej. Jest on jedynym miejscem tego typu w Czechach jak i krajach ościennych;

- Stowarzyszenie Dzieci i Młodzieży Romskiej w Republice Czeskiej (Sdružení dětí a mládeže Romů v ČR) z siedzibą w Zlinie, które kładzie szczególny nacisk na miejsce Romów w regionie oraz pracę z dziećmi i z młodzieżą, tworzy bazę dokumentów dotyczących Romów;
- Nevo dživipen w Czeskich Budziejowicach, który wydaje periodyk o tej samej nazwie;
- Stowarzyszenie Romów Wołoskich (Sdružení olašských Romů), które wykonywało w 1998 r. „Projekt realizowany w szkołach podstawowych aż do trzeciego stopnia w zakresie prewencji narkotykowej dla Romów wołoskich” („Projekt primární až terciální drogové prevence pro olašské Romy”) i w 2000 r. projekt „Rodzina wołoska” („Olašská rodina”) poświęcony różnym zagrożeniom, m.in. narkotykom i AIDS;
- Romskie Stowarzyszenie Obywatelskie Karlovy Vary Lačhe čhave (Romské občanské sdružení Karlovy Vary Lačhe čhave);
- Palestra;
- Romodrom (Sulitka, 2009, s. 163).

W Mielniku w roku 2009 odbyła się Międzynarodowa Konferencja Romska, na której to powstało Obywatelskie Stowarzyszenie Romskich Inicjatyw Europy (Asociace romských občanských iniciativ Evropy). W jego skład weszło 19 organizacji romskich.

Obok wyżej wymienionych organizacji romskich istnieją też organizacje pozarządowe działające na rzecz Romów. Do takich organizacji zaliczyć należy Romskie Centrum ds. Europy Środkowej i Wschodniej (Romské centrum pro střední a východní Evropu) w Brnie. Jego celem jest koordynowanie oraz popieranie starań regionalnych w zakresie ochrony i przestrzegania praw człowieka oraz obywatela (M.Michalska, 2011, s. 134).

Wiele fundacji i stowarzyszeń pracuje na rzecz podniesienia poziomu wykształcenia Romów. Do nich należy zaliczyć m.in. Fundację Open Society, która zajmuje się przede wszystkim wspieraniem edukacji dzieci i młodzieży, przyznając im stypendia różnego typu oraz prowadząc zajęcia pozalekcyjne. Administruje programami grantowymi na rzecz inicjatyw romskich oraz romskich organizacji pozarządowych,

wspiera rozwój języka i kultury. Fundacja Nowa Szkoła jest organizacją non-profit, zajmującą się przede wszystkim edukacją międzykulturową, edukacją dzieci i kształceniem nauczycieli dla potrzeb uczniów romskich. Wśród realizowanych przez nią projektów należy wymienić wdrażanie i wsparcie asystentów w szkołach podstawowych, publikację podręczników dla nauczycieli i seminaria dla nich. Dla zainteresowanych organizuje w Pradze, Ostrawie i Pardubicach kursy języka romskiego, muzyki romskiej, prowadzi także w swojej siedzibie bibliotekę, która jest ogólnie dostępna. Wydaje swój biuletyn. Organizuje konkursy dla dzieci i młodzieży romskiej ze znajomości literatury i własnego języka, które mają na celu jego propagowanie (M.Michalska, 2011, s. 135).

Inną fundacją, której głównym celem jest wspieranie edukacji i wychowania dzieci romskich jest powstała w 1992 r. Fundacja ROMANE ČHAVE. We współpracy z Fundacją Tolerancja prowadzi projekt *Rozwój edukacji dzieci i młodzieży romskiej* (Rpzvoj vzdělávání romských dětí a mládeže) (M.Michalska, 2011, s. 137).

W Republice Czeskiej na rzecz edukacji romskiej działa ruch Hnutí R. Został on powołany do życia z inicjatywy Instytutu Studiów nad Kulturą Romską w Uniwersytecie Jana Ewangelisty Purkyniego w Ustí nad Łabą. Głównym zadaniem tego ruchu jest znalezienie oraz wprowadzenie alternatywnych metod edukacji wielokulturowej w pracy z dziećmi i młodzieżą romską. Od powstania ruchu odbyło się ponad dwadzieścia spotkań, seminariów i konferencji, w których udział wzięło wielu wybitnych specjalistów z dziedziny pedagogiki czy socjologii.

Ruch Szkół Współpracujących na Rzecz Romów (bywa też nazywany Hnutí R) jest oryginalnym czeskim wkładem w zagadnienia edukacji i nauczania Romów w kontekście europejskim. Celem jej w chwili obecnej jest zmiana sytuacji, w której procesy demokratyzacji i humanizacji poprzez edukację i nauczanie szkolne przebiegają wolniej wśród dzieci romskich niż pozostałych. W czeskich szkołach gdzie uczą się razem dzieci większościowej grupy społecznej i romskiej mniejszości, wdrażane są metody prowadzące do zbliżenia obu tych grup, burzeniu stereotypów i wyrównywaniu szans edukacyjnych (Ł.Kwadrans, 2008, s. 228).

Hnutí R jest jedną z niewielu instytucji, które przygotowują do pracy nie tylko nauczycieli, ale także asystentów romskich. Obecnie w Czechach pracuje ponad trzystu asystentów romskich w szkołach i różnego rodzaju instytucjach edukacyjnych (Ł.Kwadrans, 2008, s. 230).

W 1995 roku do tego ruchu należały 44 szkoły, a w roku 2003 liczba ich wzrosła do 300. W tym samym czasie liczba asystentów w Czechach wzrosła blisko o połowę.

Patrząc na działania rządu w Republice Czeskiej oraz na funkcjonowanie różnych organizacji i fundacji, wydawać się może, że w sprawie Romów dzieje się bardzo dużo. Nie można się z tym nie zgodzić, ale podnoszą się również słowa krytyki, że polityka państwa czeskiego przebiega dwukierunkowo. Romowie z jednej strony traktowani są jako pełnoprawni obywatele, a z drugiej jako grupa etniczna, która potrzebuje szczególnej pomocy i ochrony. Również problemy socjalne jakie ma ta ludność nie są typowe i należy je rozwiązywać indywidualnie.

6 Podsumowanie

W Polsce istnieje problem z romską grupą etniczną, jednak ze względu na liczebność tej społeczności nie wydaje on się tak dotkliwy jak w innych krajach europejskich². Konsekwencją tego problemu jest mniejsze zainteresowanie i pomoc ze strony Unii Europejskiej w rozwiązywaniu konkretnych problemów. Unia Europejska ma dużo do zaoferowania mniejszościom, lecz to, czy otrzymają one pomoc zależy od samych Romów, ich aktywności zarówno liderów jak i każdego Roma i umiejętności współpracy z jednostkami rządowymi.

Wieloletnia dyskryminacja Romów, na którą duży wpływ miała zarówno odmienność kulturowa, jak i separacja tej społeczności, spowodowała problemy w uczestnictwie w edukacji. Edukacja zaś wiąże się z poziomem wykształcenia i poziomem kwalifikacji potrzebnych do wykonywania wielu zawodów. Większość Romów nie posiada jakiegokolwiek wykształcenia, a ponadto ma problemy z komunikowaniem się w języku społeczności większościowej. Bardzo duży procent dzieci romskich nie uczęszcza regularnie do szkoły. Romowie nie przywiązują należytej wagi do edukacji, uważając wykształcenie za mało przydatne, nie do końca też zdają sobie sprawę ze znaczenia wykształcenia zawodowego w dzisiejszych czasach.

Kolejnym problemem jest postrzeganie Romów w dalszym ciągu głównie poprzez pryzmat dawnych stereotypów, uogólnień, uproszczeń czy mitów, co utrudnia funkcjonowanie w dzisiejszej i tak bardzo trudnej sytuacji społeczno-ekonomicznej kraju.

Wszystkie te problemy przyczyniają się do niebezpiecznej marginalizacji społecznej społeczności romskiej (A.Mirga, 1998, s. 110-179).

Polityka państwa polskiego wobec mniejszości romskiej po transformacji systemowej uległa przeobrażeniu. Zrezygnowano z asymilacji tej grupy etnicznej, na rzecz zachowania przez nią tożsamości, kultury i języka. Zmiany te zaszły pod wpływem odejścia od zasady państwa homogenicznego pod względem narodowościowym oraz przez staranie się Polski o wstąpienie do Unii Europejskiej.

Po roku 1989 wiele nowych programów zostało wprowadzonych w życie na rzecz społeczności romskiej. Wprowadzono nowe rozwiązania prawne i instytucjonalne oraz wsparto finansowo ich aktywność zmierzająca do zachowania kultury i tożsamości oraz

² W Polsce zamieszkuje wg szacunków od 15 tys. do 35 tys. Romów, dane spisowe podają jeszcze niższą liczbę Romów prawie 13 tys., co przy prawie 40 milionowej populacji stanowi niewielki odsetek obywateli.

zmierzające ku polepszeniu ich położenia socjalno-bytowego. Romowie z przedmiotu, stali się podmiotem polityki państwa. Mogli czynnie uczestniczyć w działaniach wielu instytucjach rządowych tj. Komisji Mniejszości Narodowych i Etnicznych Sejmu RP oraz Komisji Wspólnej Rządu i Mniejszości Narodowych i Etnicznych.

Zauważono też oraz doceniono osoby, które czynnie i bardzo aktywnie działały na rzecz ochrony, zachowania i rozwoju tożsamości kulturowej mniejszości romskiej. W październiku 2011 r. na wniosek Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji Prezydent RP Bronisław Komorowski wyróżnił wysokimi odznaczeniami państwowymi: Adama Bartosza³, Krola „Parno” Gierlińskiego⁴, Andrzeja Mirgę⁵ oraz Edwarda Dębickiego⁶.

W czasie polskiej prezydencji w Radzie Unii Europejskiej zorganizowano VI posiedzenie Europejskiej Platformy na Rzecz Inkluzji Romów. spotkanie miało miejsce w Brukseli w listopadzie 2011 r. I jego celem było dążenie do poprawy położenia Romów w Europie poprzez włączenie Romów w proces tworzenia polityki unijnej w tym zakresie.

Romowie w Czechach żyją na znacznie niższym poziomie społeczno-ekonomicznym niż większościowe społeczeństwo. Trudna sytuacja na rynku pracy spowodowała, że duża grupa Romów korzysta z zasiłków i pomocy państwa na dużą skalę. Zwiększyła się też kradzież oraz ilość innych czynów karalnych. Wszystko to uniemożliwia im uczestniczenie z życiu obywatelskim (B.Kraus, 2001, s. 320). Choć mieszkają na terenach Czech od stuleci, to w dalszym ciągu, ze względu na tradycje rodowe, sposób myślenia i stosunek do świata społeczeństwu większościowemu są bliżej nieznanymi. Sami Czesi nie są zainteresowani ich poznaniem, dlatego też mimo wewnętrznego zróżnicowania, postrzegani są jako całość. Konflikty z prawem jak i specyficzny styl życia stawiają w negatywnym świetle Romów i nie zachęcają do bliższych kontaktów. Wzajemne relacje nie układają się pozytywnie i nacechowane są

³ Adam Bartosz - etnograf, cyganolog, dyrektor Muzeum Okręgowego w Tarnowie. Jego zainteresowanie historią i kulturą Romów zaowocowało stworzeniem oryginalnej kolekcji romskiej w Muzeum Okręgowym w Tarnowie, którą później wykorzystał do urządzenia w 1990 r. pierwszej w świecie stałej ekspozycji "Historia i kultura Cyganów/Romów", obecnie uważanej za stałe "muzeum romskie".

⁴ Karol Parno Gierliński – cygańsko-polski rzeźbiarz, poeta i prozaik; działacz społeczny. Twórca pierwszego w Polsce elementarza dla dzieci romskich „Miri szkoła – Romano elementaro”.

⁵ Andrzej Mirga skończył etnografię na Uniwersytecie Jagiellońskim (był pierwszym Cyganem magistrem na uczelni), działa w międzynarodowej organizacji zajmującej się prowadzeniem mediacji w razie konfliktów etnicznych: "Project on ethnic Relations". Od 1996 roku przewodniczy grupie specjalistów zajmujących się sprawami Romów przy Radzie Europy w Strasburgu.

⁶ Edward Dębicki – poeta romski, akordeonista, autor i kompozytor widowisk muzycznych, współtwórca scenariuszy filmowych i muzyki filmowej oraz autor ponad 200 pieśni. Dębicki. Dzieciństwo i młodość spędził w tym samym taborze, w którym przebywała cygańska poetka, Bronisława Wajs, zwana Papuszą.

niechęcią i brakiem dobrej woli w rozwiązywaniu kwestii spornych (B.Kraus, 2001, s. 318).

Głównym problemem mniejszości romskiej pozostaje wyraźny brak wykształcenia. Powstało wiele inicjatyw mających na celu podnoszenie umiejętności oraz kwalifikacji dzieci i młodzieży romskiej.

Czechosłowacki system szkolnictwa wspomagał naukę pisania i czytania u romskich dzieci, jednak nie rozwijał ich umiejętności i nie wychowywał na świadomych swoich możliwości obywateli. Dzieci były konfrontowane ze swoją tożsamością i kulturą oraz językiem jako czymś negatywnym, zacofanym, niepożądanym, gorszym – żyły w dwóch odmiennych światach. O roku 1945 do „aksamitnej rewolucji” szkoła nie liczyła się z odmiennością Romów. Kadra dydaktyczna też nie miała pomocy naukowych ani dodatkowych kwalifikacji do pracy z dziećmi romskimi. System nie gwarantował i w małym stopniu przyczyniał się do poprawy poziomu wykształcenia wśród Romów.

Na początku XXI w. w szkołach w Republice Czeskiej pracowało 56 romskich asystentów pedagogicznych. W dziesięciu szkołach prowadzony jest eksperyment pedagogiczny „Romskie dzieci w czeskich szkołach”, a w czterech szkołach dzieci są edukowane według programu „Modyfikacja kształcenia dla potrzeb dzieci romskich” (B.Kraus, 2001, s. 319). Ministerstwo Szkolnictwa wystąpiło z inicjatywą wprowadzenia do szkół podstawowych i średnich nauki języka romskiego. Mimo podejmowanych działań przez rząd Republiki Czeskiej 15 organizacji pozarządowych skupionych w koalicji „Wspólnie do szkoły” skrytykowało stosunek czeskiego państwa do nauczania Romów. Wskazywały one, że trzy lata po ogłoszeniu werdyktu Europejskiego Trybunału Praw Człowieka o dyskryminacji romskich uczniów (2007 r.), Republika Czeska nie podjęła żadnych konkretnych kroków. Na pewne niedociągnięcia ze strony władz zwraca też uwagę Rada Europy, Czeska Inspekcja Szkolna oraz Urząd Rzecznika Praw Obywatelskich (M.Koop, K.Bíla).

Patrząc na działania podejmowane przez rząd czeski można odnieść wrażenie, że w sprawie Romów dzieje się dużo. Pomimo tych wielorakich działań podnoszą się słowa krytyki. W Czechach traktuje się Romów z jednej strony jak pełnoprawnych obywateli, a z drugiej jako grupę etniczną, potrzebującą pomocy i ochrony, zapominając o tym, że nie są oni grupą homogeniczną. Używanie zbiorczych określeń prowadzi do stygmatyzacji członków tej grupy i bywa powodem wykluczenia. Problemy tej grupy należy traktować i rozwiązywać indywidualnie.

Działania podejmowane przez Czechy i Polskę próbują tak planować elementy systemu edukacji, aby nie kolidowały z *romanipen*. Jest to trudne i mozolne zadanie, przy którym należy przewyciężyć odmienne wzorce edukacyjne. Chcąc zmienić lub stworzyć nowe wzorce, należy w te działania zaangażować zarówno przedstawicieli z romskiej grupy etnicznej, jak i z system edukacji oraz zapewnić pomoc finansową. Tabela poniżej przedstawia wybrane projekty realizowane dla społeczności romskiej w Republice Czeskiej i Rzeczypospolitej Polskiej.

Tabela 6 Wybrane projekty realizowane dla społeczności romskiej w Republice Czeskiej i Rzeczypospolitej Polskiej

Czechy	Polska
Działalność i realizacja różnych projektów rządowych, międzynarodowych i własnych przez Ruch Szkół Współpracujących na Rzecz Romów – Hnutí R.	<i>Uciec od wykluczenia – wzmocnić edukację Romów</i> . Stowarzyszenie „Integracja” z Suwałk
Szkoły Rozumienia (Szkoła Średnia w Treboniu, Szkoła Specjalna w Rumburku i Szkoła Podstawowa w Pradze) pracują w ramach projektu Centrum Edukacji i Praw Człowieka w Europejskim Centrum Informacji Uniwersytetu Karola i Instytutu Studiów nad Kulturą Romską w Uniwersytecie Jana Ewangelisty Purykyniego w Ustí nad Łabą.	Działalność Fundacji „Romani Baxt”. Celem jest organizacja szkół językowych, przyznawanie stypendiów, przygotowywanie wystaw i publikacji dotyczących problematyki cygańskiej.
<i>Zdrowy styl życia</i> – projekt rozwoju szkół Fundacji Georga Sorosa Projekt <i>Poprawa wyników kształcenia dzieci romskich</i> - Fundacja Romane Chave z Pardubic. Projekt <i>Zacząć wspólnie</i> dotyczący opieki nad małymi dziećmi w Rokycanach.	Romski Instytut Historyczny, który współpracuje z różnymi organizacjami międzynarodowymi w zakresie historii i dokumentacji holokaustu Romów (Stowarzyszenie Romów w Polsce). Działalność dotycząca badań nad dziedzictwem Romów prowadzi także Związek Romów Polskich w Szczecinku.
Projekt <i>Krok po kroku (Step by Step)</i> , finansowany przez Open Society Fund.	Warsztaty szkoleniowe dla nauczycieli i asystentów romskich: „Dziecko romskie w szkole”. Organizowane przez Stowarzyszenie „Integracja” z Suwałk.

Organizacja lekcji muzealnych dla romskich dzieci w celu odkrywania i pielęgnowania ich własnej tożsamości – Muzeum Kultury Romskiej w Brnie.	Organizacja lekcji muzealnych dla romskich dzieci w celu odkrywania i pielęgnowania ich własnej tożsamości, a także poznawania Romów przez większość – Muzeum Okręgowe w Tarnowie
---	---

Ze względu jednak na duże różnice kulturowe programy pomocowe wspierające udział Romów w edukacji każdego szczebla będą wdrażane powoli i w związku z tym nie należy oczekiwać efektów w krótkim czasie. Pierwsze zmiany w podejściu grupy Romów do edukacji szkolnej i pozaszkolnej już daje się zaobserwować. Pozwala to mieć nadzieję, że w dużej mierze środowisko romskie dostrzegło korzyści płynące z nauki i posiadania wykształcenia, a w związku z tym podejmowane do tej pory działania należy kontynuować i traktować jako priorytetowe.

6.1 Wnioski

Trudno odpowiedzieć na pytanie dotyczące edukacyjnej rzeczywistości wśród Romów w Polsce i w Czechach. Szacunki na temat tego ile romskich dzieci realizuje obowiązek szkolny wahają się od 20 do 80 procent. Pomimo wielu działań w dziedzinie szkolnictwa mniejszościowego czy polityki oświatowej Romowie w obydwu krajach wciąż znajdują się w trudnej sytuacji edukacyjnej. Wpływ mają na to wieloletnie zaniedbania poprzednich systemów politycznych, które nie bacząc na inność romskiego ucznia, ego język i tożsamość tworzyły modele oświaty uwzględniające przede wszystkim grupę większościową. Obydwa kraje podejmowały próby asymilacji Romów widząc w tym rozwiązanie poprawy położenia tej społeczności. Działania te skończyły się niepowodzeniem co doprowadziło do tego, że na progu transformacji Romowie w Czechach i w Polsce okazali się najsłabiej wykształconą i najbardziej zaniedbaną grupą społeczną.

Wagę problemu w obu krajach dostrzeżono dopiero po roku 1989. Podjęto wtedy próby poprawienia sytuacji edukacyjnej Romów, która pociąga za sobą inne czynniki mające wpływ na jej położenie społeczne. Edukacja w chwili obecnej stała się najważniejszym wyzwaniem dla społeczności romskiej i przede wszystkim dla państw przez nich zamieszkałych. Wciąż utrzymujący się niski poziom wykształcenia, a co za tym idzie brak kwalifikacji, pracy oraz trudne warunki bytowe nie pozwalają się wydostać tej grupie z marginalizacji społecznej. Szansą na zerwanie z dotychczasowym stylem życia

jest edukacja dzięki której Romowie będą mieli szansę uczestniczenia we wszystkich sferach życia społecznego.

Największy problem obecnie, obok niskiej świadomości edukacyjnej Romów jest segregacja szkolna. Uczniowie romscy są umieszczani w klasach, szkołach romskich, a także są kierowani do szkół specjalnych. W 1990 roku około 65% uczniów szkół dla dzieci opóźnionych w rozwoju w Czechach stanowiły dzieci romskie. Problem ten był też zauważalny w Polsce chociaż nie miał takich rozmiarów jak w Czechach na co miała wpływ mniejsza ilość Romów mieszkająca na jej terytorium.

Każdy z opisywanych krajów wypracował swoje programy rządowe i szkolne, różniące się między sobą czasem wprowadzenia, charakterem czy sposobem realizacji w ramach szkolnictwa mniejszościowego. Bardziej zaawansowani w pracach na rzecz podniesienia świadomości edukacyjnej i podniesienia poziomu wykształcenia Romów są Czesi. Polska, ze względu na mniejszą populację Romów późno włączyła się w działania oświatowe czy pracę nad poprawą sytuacji społecznej Cyganów. Nie można pominąć faktu, że bez wsparcia, a niekiedy nacisków środowiska międzynarodowego programy skierowane do społeczności romskiej powstałyby znacznie później, albo nie powstały by do dziś dnia.

Udział organizacji pozarządowych zajmujących się edukacją romską jest różny w obu krajach. Czesi ze względu na liczebność populacji Romów, są bardziej zaawansowani w realizacji autorskich projektów niż Polska. Instytucje takie jak: asystent romski, nauczyciel wspomagający, asystent pracownika socjalnego oraz romskiego doradcy zostały dużo wcześniej wprowadzone w Czechach niż w Polsce. Przy rządzie czeskim działają specjalne urzędy ds. romskich. W Polsce namiastką takiego urzędu jest oddział w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych i Administracji i w Urzędach Wojewódzkich.

Na terenie Czech i Polski działa dużo organizacji romskich, które w swoich działaniach dotyczących edukacji Romów nie wykazały się dużą skutecznością w tym względzie. Do chwili obecnej nie nastąpiło pełne włączenie Romów i organizacji romskich w proces edukacji, tworzenia projektów na ich rzecz czy szukania nowych rozwiązań.

W Republice Czeskiej w odróżnieniu od Polski w działania na rzecz społeczności romskiej zaangażowane są różne środowiska. W Czechach istnieje też duża większa grupa romskiej inteligencji niż w Polsce. Prowadzone tam są na szerszą skalę niż w Polsce zajęcia cyganologiczne oraz badania w uniwersytetach i instytucjach naukowych. W Polsce jedynie Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w

Krakowie, od roku 2004 prowadzi studia podyplomowe *Sytuacja Romów w Polsce – historia, prawo, kultura, stereotypy etniczne*.

Na bazie istniejących programów we współpracy z organizacjami romskimi i reprezentantami różnych środowisk należy stworzyć całościowe podejście do kwestii romskiej. Należy wziąć po uwagę przy tworzeniu programów romskich przede wszystkim wiedzę dotyczącą problematyki romskiej oraz wszystkich jej czynników kulturowych, społecznych, ekonomicznych i politycznych. Należy skorzystać ze sprawdzonych programów i projektów rządowych innych krajów. Instytucje powołane w celu poprawy położenia tej społeczności oraz podniesienia poziomu edukacji powinny ze sobą współpracować oraz wymieniać się ze sobą doświadczeniami i danymi dotyczącymi efektów dotychczasowych działań.

Uczniowie romscy w obu krajach powinni mieć zapewnione równe szanse w dostępie do edukacji. Odpowiedzialne za to organy administracji szkolnej muszą stworzyć warunki do podwyższenia jakości i efektywności kształcenia i wychowania romskich dzieci.

Frekwencja szkolna jak i wyniki w nauce są ściśle związane z sytuacją bytową romskich rodzin. Należy więc ze szczególną uwagą zająć się tą sferą życia romskiej społeczności, aby brak funduszy na podręczniki czy dojazd do szkoły nie wpływał negatywnie na edukację najmłodszych jej członków. Romowie powinni widzieć w edukacji swoich dzieci szansę na poprawę sytuacji bytowej i postrzegać wykształcenie jako awans społeczny następnych pokoleń. Rządy powinny stworzyć i rozwijać system stypendialny dla zdolnych uczniów romskich.

Formy okazywanej w jakiegokolwiek formie dyskryminacji czy rasizmu w szkołach powinny być przez administrację szkolną eliminowane. Należy stworzyć odpowiednie narzędzia oraz mechanizmy monitorowania takich zdarzeń. Nauczyciele, pedagodzy, wychowawcy powinni być przez władze szkolne kierowani na odpowiednie szkolenia. Również szkolenia powinni przejść asystenci romscy, nauczyciele wspomagający czy administracja. Szkolenia te pozwolą poznać specyfikę społeczności romskiej co powinno wpłynąć na większą otwartość na odmienność i inność romskiego ucznia.

Romskie szkoły, klasy oraz nagminne kierowanie uczniów romskich do szkół specjalnych, które stanowią element segregacji działań podejmowanych w obrębie edukacji powinny być zmienione a nawet całkowicie zlikwidowane. Uczniowie romscy powinni być odpowiednio socjalizowani oraz powinni się kształcić i wychowywać w

klasach integracyjnych. Dzięki instytucji asystenta romskiego oraz nauczyciela wspomagającego można zapewnić właściwe funkcjonowanie dzieciom romskim w takich klasach. Szkoła powinna być miejscem kontaktu odmiennych kultur.

Nie można pomijać w działaniach edukacyjnych na rzecz Romów zaangażowania reprezentantów romskiej społeczności, jej liderów oraz członków organizacji i stowarzyszeń. Powinni oni brać udział wraz z ekspertami zajmującymi się oświatą mniejszości narodowych i etnicznych w konsultacjach na temat prowadzonych zmian w polityce edukacyjnej. Powinno się szczególnie wspomagać romskich studentów, którzy mogą efektywnie włączyć się do realizacji programów rządowych oraz innych projektów skierowanych do ich własnej społeczności.

Ze szczególnym naciskiem należy skierować działania na wychowanie przedszkolne, klasy zerowe aby włączenie dzieci romskich do szkolnictwa powszechnego przebiegało płynnie.

Konieczne jest podniesienie świadomości edukacyjnej rodziców i dzieci romskich. Pomocne w tym mogą być media publiczne oraz lokalne organizacje. Powinno się angażować rodziców w sprawy dzieci. Nauczyciele oraz władze szkolne powinny starać się stworzyć przyjazne środowisko dla romskich uczniów. Z wieloma problemami związanymi z pracą z dzieckiem romskim nauczyciele, dzięki cierpliwości, zdobywaniu zaufania są sobie w stanie poradzić. Należy w tych wszystkich działaniach wziąć pod uwagę jak edukacja formalna wpływa na poczucie tożsamości Romów.

Odmiennosc tej grupy etnicznej wymaga rozwiązań na poziomie przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu oraz uświadamiania konsekwencji współistnienia różnic kulturowych, co wydaje się w dobie dialogu międzykulturowego trudne i wymagające dużej ilości czasu, ale nie jest niemożliwe.

Należy też pamiętać, że w obu państwach w Polsce i w Republice Czeskiej negatywny stereotyp Roma jest bardzo silnie zakorzeniony, co może wpłynąć negatywnie na nawet najbardziej wartościowe działania na rzecz tej społeczności. Dlatego koniecznym jest, aby obok działań pomocowych podejmować również takie, których celem będzie upowszechnianie wiedzy o Romach oraz niwelowanie negatywnych stereotypów. Bez tych działań nie będą w pełni możliwe działania pomocowe, a dystans dzielący Romów i nie-Romów będzie się wciąż powiększał.

7 Shrnutí

Výchova a vzdělání představuje individuální hodnotu, ale současně představuje i nástroj socializace, tj. přizpůsobení se jednotlivce k životu ve stále se proměňujícím světě. Také můžeme edukaci považovat za jistou společensko kulturní investici. Jejím cílem by mělo být rozvíjení široce otevřených a humanistických postojů, a současně má edukace také připravovat k životu v dospělosti (Kwadrans, 2011, s. 115).

Podobně jako jiné výchovně vzdělávací koncepce, tak rovněž koncepce výchovy a vzdělávání romských dětí by měla mít na základě pedagogické reflexe vliv na výchovné působení a měla by být namířena na romské prostředí. Pokud se zaměříme na prostředí, tak tím máme na mysli stejně tak jednotlivce, jako i rodinu a v širším záběru také např. etnickou skupinu, společnost, národ. Výchovně vzdělávací působení by mělo být realizované stejně tak institucemi veřejného školství, jakož i jinými individuálními, případně nestátními iniciativami. Základ by měly představovat cíle spojené s potřebami a také perspektivami rozvoje, v tomto případě s potřebami a perspektivami romské etnické skupiny.

Většina institucí, především představovaných vládou, stojí před úkolem vybrat odpovídající model výchovy a vzdělávání, který by byl zaměřený na žáky romského etnika (Pachociński, 2001, s. 41).

V polské škole se stále častěji setkáváme s dětmi a mládeží z jiných národností než polské. Žáci a děti by měly být v této škole připraveni na setkání s odlišností či jinakostí druhého dítěte. Velký význam má stejně tak utváření správného postoje žáků, jakož i příprava a další vzdělávání učitelů, což napomůže k lepšímu seznámení a pochopení nové situace.

Tolerance vůči kulturní jinakosti, to znamená rovněž té romské, by se neměla omezovat pouze na romantickou fascinaci romským folklorem, která se točí okolo tance, zpěvu a hudby. Podstatné jsou činnosti a působení na celou společnost, v rámci které žije romská populace. Důležité je projektování a zavádění takových postupů a činností, které budou mít za cíl prolamování stereotypů a předsudků vůči romské etnické skupině. Bez změny ve vědomí majoritní části společnosti se mohou všechny snahy směřující k probuzení edukační aktivity Romů ukázat jako neúčinné. To se týká rovněž činností, které mají za cíl vyrovnání vzdělávacích šancí romských dětí.

V této práci se budeme snažit představit edukační situaci romských dětí v polské a české škole na pozadí problémů, se kterými se obecně potýká celé romské minoritní společenství.

Není vůbec jednoduché odpovídat na otázky a výzvy týkající se výchovné a vzdělávací reality Romů v Polsku a v České republice. Podle odhadu je procento romských dětí končících úplnou povinnou školní docházkou mezi 20 a 80%. I přes to, kolik je toho činěno v obou zemích v oblasti menšinového školství či školské politiky, se Romové v obou zemích ocitají ve velmi těžké vzdělávací situaci. Má na to vliv mnohaleté zanedbávání této situace v předcházejících politických systémech, které nevnímaly jinakost romského žáka, jeho odlišný jazyk a vlastní identitu, vytvářely školský model respektující především majoritní společnost. V obou státech byly akcentovány pokusy o asimilaci Romů, a v tom viděli především řešení zlepšení sociální a vzdělávací situace romského etnika. Tyto činnosti byly odsouzeny na neúspěch, což nakonec vedlo k tomu, že na začátku politické a společenské transformace po roce 1989 byli Romové v České republice i v Polsku i nadále tou nejméně vzdělanou a současně nejvíce zanedbanou společenskou skupinou v obou zemích.

Vážnost tohoto problému si v celé šíři v obou zemích plně uvědomili po změnách v roce 1989. Od té doby byly učiněny různé pokusy o zlepšení vzdělávací situace romské populace, která sebou nese další činitele mající vliv na jejich společenskou a sociální situaci. Vzdělávání je v současnosti tou nejvážnější výzvou pro společenství Romů, a to především pro prakticky všechny státy, ve kterých romské etnikum žije. Stále se udržující velmi nízká úroveň celkového vzdělání sebou nese rovněž nízkou úroveň kvalifikace k zaměstnáním, takže i omezené možnosti na pracovním trhu, těžké životní podmínky, což vše nedovoluje se dostat tomuto etniku z okraje společnosti a z obecné marginalizace. Šancí jak se odpoutat od dosavadního stylu života je vzdělání romských dětí, kterým získají možnost na účasti ve všech oblastech sociálního a společenského života.

V současnosti je snad největším problémem, kromě nízkého vzdělávacího povědomí, jev školní segregace. Romští žáci jsou umístováni do romských tříd a romských škol, a také jsou vcelku automaticky umístováni do škol speciálních a praktických. V roce 2000 bylo okolo 65% romských žáků v České republice ve speciálních školách pro děti s různými problémy a handicapem. Tento jev můžeme rovněž pozorovat v Polsku, i když není takových rozměrů jako v České republice, na což jistě má vliv i menší počet Romů žijících na území Polska.

Každá z obou popisovaných zemí vypracovala své vlastní vládní a školní programy a projekty, které se odlišují načasováním uvedení do praxe, charakterickými rysy, nebo i způsobem realizace v rámci menšinového školství. Více pokročili ve věci zvýšení vzdělávacího povědomí Romů a také jejich vzdělávací úrovně jsou v České republice. Polsko s ohledem na menší populaci Romů zareagovalo později v oblastech osvětového působení a vylepšení sociální situace polských Romů. Nebudeme na tomto místě ukryvat fakt, že bez podpory a snad i nátlaku mezinárodního společenství by se programy zaměřené na zlepšení situace romského etnika v Polsku objevily ještě značně později, nebo by snad nevznikly ani do dnešních dnů.

Podíl nevládních organizací, zabývajících se romskou edukací, je v obou zemích rozdílný. Češi s ohledem na daleko větší počet romské populace jsou mnohem dále při realizování autorských a nevládních projektů, než je Polsko. Takové instituce a pozice jako romský asistent, pomáhající učitel, asistent sociálního pracovníka nebo romský poradce byly v České republice realizované mnohem dříve než v Polsku. Při české vládě fungují speciální komise a skupiny ve věci romské populace. V Polsku je náhražkou takového úřadu oddělení při Ministerstvu vnitřních věcí a administrace nebo při vojvodských (krajských) úřadech.

Na území České republiky a Polska funguje mnoho romských organizací, které se ve své činnosti věnují edukaci Romů, ale v tomto ohledu nevykazují velkou účinnost. Do současnosti se nepodařilo plně zapojit Romy a romské organizace do procesu výchovy a vzdělávání, což se týká rovněž vytváření různých projektů v této oblasti, nemluvě o hledání nových řešení.

V České republice na rozdíl od Polska jsou do činností ve věci romské populace zapojena různá střediska, organizace a uskupení. V České republice existuje také daleko větší skupina romské inteligence či elity než v Polsku. Jsou tam v daleko větší míře realizovaná různá studia a kurzy v oblasti romologie (Romistiky či cyganologie) spolu s výzkumy na univerzitách nebo ve výzkumných ústavech. V Polsku pouze Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie od roku 2004 otevírá rozšiřující studium *Situace Romů v Polsku – dějiny, právo, etnické stereotypy*.

Na základě existujících programů a ve spolupráci s romskými organizacemi a reprezentanty různých institucí je potřeba vytvořit celostní přístup v romské otázce. Při tvorbě romských programů je především potřebné vzít v úvahu znalosti týkající se romské problematiky a současně všech kulturních, sociálních, ekonomických a politických

činitelů. Je potřeba použít rovněž ověřené vládní programy a projekty z jiných zemí. Instituce založené s cílem zlepšení situace tohoto etnika a zlepšení situace v oblasti vzdělávání by měly spolupracovat a vzájemně si vyměňovat své zkušenosti v této oblasti spolu s informacemi týkajícími se efektů dosavadních činností.

Romští žáci v obou sledovaných zemích by měly mít zaručené spravedlivé šance v přístupu ke vzdělání. Jsou za to odpovědné především orgány školské administrace a správy a právě tyto musí vytvořit podmínky ke zvýšení kvality a efektivity výchovy a vzdělávání romských dětí.

Školní docházka a školní výsledky jsou úzce provázány s celkovou životní situací romských rodin. Je tedy potřeba zvláštní pozornost věnovat této oblasti života romské společnosti, aby například nedostatek peněz na učebnice nebo dojíždění do školy neměl negativní vliv na vzdělávání nejmladších členů romské rodiny. Romové by měli vidět ve vzdělávání svých dětí šanci na zlepšení celkové životní situace a měli by vnímat vzdělání jako možnost společenského a sociálního vzestupu dalších generací. Vlády těchto zemí by měly vytvořit a rozvíjet systém stipendií pro nadané romské děti.

Formy zjevné diskriminace nebo rasizmu ve škole a to v jakékoliv podobě by měly školské úřady pomoci eliminovat. Měly by být vytvořeny odpovídající nástroje a mechanismy monitorování takovýchto situací a projevů. Učitelé, pedagogové a vychovatelé by měly být školským managementem posíláni na odpovídající školení a kurzy. Školením by měli rovněž procházet romští či pedagogičtí asistenti, pomocní učitelé nebo i zástupci a pracovníci školské správy. Tato školení umožní se seznámit se specifickou situací romského etnika, což by mělo mít vliv na větší otevřenost k odlišnostem a jinakosti romského žáka.

Romské školy a také romské třídy, nadměrné a všeobecné posílání do speciálních či praktických škol, představují jistou formu segregace v oblasti vzdělávání. To by mělo být omezeno, změněno nebo snad i celkově eliminováno. Romští žáci by měli být odpovídajícím způsobem socializováni a měli by být vzděláváni a vychováni v integrovaných školních třídách. Díky instituci romského asistenta a pomocného učitele je možné zajistit správné fungování romských dětí v průběhu jejich integrace v takovýchto třídách. Škola by měla být místem kontaktu rozdílných kultur.

Ve vzdělávání romských dětí nelze opominout významnou roli reprezentantů romského společenství, jejich elit, členů různých organizací a obecně romské reprezentace na různé úrovni. Měli by se na zlepšení vzdělanostní situace podílet spolu s odborníky

zabývajícími se edukací národních a etnických menšin formou konzultací ve věci připravovaných změn ve vzdělávací politice. Obzvláště by se mělo pomáhat romským studentům, kteří se mohou efektivně zapojit do realizace vládních programů namířených na jejich vlastní etnikum.

Se zvláštním důrazem je potřebné zaměřit činnosti ve věci romského etnika na předškolní výchovu a na tzv. nulté ročníky základních škol, tak aby zařazení romských dětí do povinné školní docházky probíhalo plynule a bez větších poruch.

Také je nutné zvyšovat výchovné a vzdělávací povědomí rodičů a romských dětí. V tom mohou pomoci rovněž masmédiá a různé místní organizace. Měly by motivovat romské rodiče ve věci edukace romských dětí. Učitelé a školské úřady musí vytvořit prostředí příznivé pro romské žáky. S mnoha problémy spojenými s prací s romským dítětem mají učitelé možnost si poradit i díky vlastní trpělivosti a získání důvěry dítěte i rodičů. Ve všech těchto činnostech je potřeba vzít v úvahu i to – jaký je formální vzdělávání vliv na pocit vlastní identity Romů.

Odlišnost této etnické skupiny vyžaduje řešení na úrovni protiakce vůči sociálnímu vyloučení a uvědomění následků koexistence či soužití v rámci kulturních odlišností, což se zdá být v časech současného multikulturního dialogu obtížné a vyžaduje to velké množství času a sil, ale není to nemožné.

Je nutné si rovněž uvědomit, že v obou zemích, tj. v Polsku a v České republice, je silně zakořeněný negativní stereotyp Roma, což může mít negativní vliv i na ty zdánlivě nejvhodnější činnosti zaměřené na romské společenství. Proto je nutné, aby vedle pomocných aktivit byla rovněž přijímána taková opatření, jejichž cílem bude rozšiřování informovanosti o Romech spolu s pranýřováním negativních stereotypů. Bez tohoto působení nebudou plně působit pomocné činnosti a odstup dělicí Romy a ne – Romy se bude dále prohlubovat.

Literatura

- BARANY, Z. *The East European Gypsies. Regime Change, Marginality and Ethnopolitics*. Cambridge: University Press, 2002.
- BARTOSZ, A. *Nie bój się Cygana*, Sejny: Fundacja Pogranicze, 1994, 2004.
- BARTOSZ, A. *Poznajemy historię Romów*. Szczecinek: Wydawnictwo Związku Romów Polskich oraz Ofiar Holokaustu, 2008.
- BIAŁEK, K. Romowie In DZIELIŃSKI, P., A. (Ed.) *Edukacja przeciw dyskryminacji*, Warszawa: Wydawnictwo Stowarzyszenia Vox Humana, 2008.
- BIAŁEK, K. Romowie In DZIELIŃSKI, P., A. (Ed.) *Edukacja przeciw dyskryminacji*, Warszawa: Wydawnictwo Stowarzyszenia VOX Humana, 2008.
- CHAŁUPCZAK, H., BROWAREK, T. *Mniejszości narodowe w Polsce 1918 – 1995*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie - Skłodowskiej. Lublin, 1998, 2000.
- CROWE, D., M. *A History of the Gypsies of Eastern Europe and Russia*, New Youk: St. Martin's Press, 1995.
- CUKRAS-STELAĞOWSKA, J., STELAĞOWSKI, J. *Kultura i Edukacja*, nr 1(70), 2009.
- CZACKI, T. *Rozprawki Tadeusza Czackiego*. Oświęcim: Stowarzyszenie Romów w Polsce, 1992.
- DAVIDOVÁ, E. *Romano drom. Cesty Romů 1945-1990. Zmeny v postaveni a způsobi života Romů v Čechách, na Moravě a na Slovensku*. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého, 1995.
- DĘBSKI, J. Romowie w KL Auschwitz – wybrane losy (Ed.) „*Dialog – Pheniben. Pismo Stowarzyszenia Romów w Polsce*” nr 1, 1997.
- DEPCZYŃSKA, J. Adaptacja Cyganów do życia w mieście (Ed.) *Etnografia Polska*, t. XXII, z. 2, Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii PAN, 1978.
- EU Support for Roma Communities In Central and Eastern Europe*. Rodzaje wsparcia krajów Europy Środkowej ze strony UE http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/brochure_roma_oct2003_en.pdf [dostęp w dn. 25.07.2015 r.]

- FICOWSKI, J. *Cyganie na polskich drogach*. Kraków-Wrocław: Wydawnictwo Literackie, 1985.
- FICOWSKI, J. *Cyganie w Polsce. Dzieje i obyczaje*, Warszawa: Wydawnictwo Interpress, 1989.
- FRASER, A. *Dzieje Cyganów*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 2001.
- GEREMEK, B. *Świat „opery żebraczej”. Obraz włóczęgów i nędzy w literaturach europejskich XV – XVII wieku*, Warszawa: PIW, 1988.
- GRZYMAŁA-MOSZCZYŃSKA, H., BORZYKOWSKI, K., DZIDA, D., GRZYMAŁA, J., KOSNO, M. Dziecko uwikłane. Sytuacja dzieci romskich w polskim systemie edukacji oraz ich funkcjonowanie poznawcze i językowe In WEIGEL, B., RÓŻYCKA, M. (Ed.) *Romowie 2011, Życie na pograniczu*. Warszawa: Wydawnictwo SWPS, 2012.
- HAIŠMAN, T. Romové v Českoslovesnsku v letech 1945-1967. Vývoj institucionálního zájmu a jeho dopady, (Ed.) *Romové v České republice*, Praha: Socioklub, 1999.
- HORVÁTHOVÁ, E. *Cigáni na Slovensku*. Bratislava : vyd. SAV, 1964.
- JĄSKO, B., MIRGA, E. Ocena realizacji edukacyjnej części „Pilotażowego programu rządowego na rzecz społeczności Romskiej w województwie małopolskim na lata 2001-2003 In BOREK P. (Ed.) *O Romach w Polsce i w Europie. Tożsamość, historia, kultura, edukacja*, Kraków: Wydawnictwo Collegium Columbianum, 2009.
- JUROVÁ, A. Otázky vzdelávania Rómov v období socializmu vo vzťahu k materinskému jazyku (Ed.) *Človek a spoločnosť*, č. 1, <http://www.saske.sk/cas/archiv/1-2000/jurova.html>, 2000.
- JUROVÁ, A. Rómovia v období od roku 1945 po november 1989, In: VAŠEČKA, M. (Ed.) *Čačipen pal o Roma Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, 2002.
- JUROVÁ, A. *Vývoj rómskej problematiky na Slovensku po roku 1945*, Bratislava: Goldpress Publishers, 1991.
- KAPRALSKI, S. *Problem zagłady Romów w czasie II wojny światowej. Próba ujęcia syntetycznego*, w: *O Romach w Polsce i w Europie, Tożsamość, historia, kultura, edukacja*, Kraków: Wydawnictwo Collegium Columbinum, 2009.
- KAPRALSKI, S. The Roma and the Holocaust: Inventing Tradition and Identity Building Process In *Reappraising the Force of Tradition*. Canterbury: University of Kent at Canterbury, 1995

- Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów, Bruksela, dnia 5.4.2011 KOM(2011) 173 wersja ostateczna, Unijne ramy dotyczące krajowych strategii integracji Romów do 2020 r. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52011DC0173&from=PL> [dostęp w dn. 9.06.2015]
- KOOP, M., BÍLÁ, K. *Česko stále sbírá kritiku za diskriminaci romských žaků*, <http://romove.radio.cz/cz/clanek/25159/limit>
- KOWALSKA, D. Współczesne koncepcje edukacji etnicznej dzieci romskich w teorii i w praktyce In KOWALSKA, D., SZEWCZYK-RADULI U. *Ważne sprawy naszych uczniów*, , Opole: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Zarządzania i Administracji, 2014.
- KRAUS, B. Problemy wychowania dzieci romskich w Republice Czeskiej In JASIŃSKI, Z., Lewowicki T., (Ed.) *Oświata etniczna w Europie Środkowej*, Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 2001.
- KUŠNIERIKOVÁ, N. (2002): Prístupy k vzdelávaniu Rómov v minulosti. In: VAŠEČKA, M. (Ed.) *Čačipen pal o Roma Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, 2002.
- KWADRANS, Ł. Charakterystyka sytuacji edukacji Romów w Czechach, Polsce i Słowacji po 1989 In BOREK P. (Ed.) *Romowie w Polsce i Europie*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2004.
- KWADRANS, Ł. *Edukacja Romów. Studium porównawcze na przykładzie Czech, Polski i Słowacji*. Wrocław-Wałbrzych: Wydawnictwo Państwowej Szkoły Zawodowej im. Angelusa Silesiusa, 2008.
- KWADRANS, Ł. Międzykulturowość a edukacja Romów In MACIEJEWSKI, J., HORYŃ, J. (Ed.) *Społeczeństwo wielokulturowe wyzwaniem w pracy nauczyciela andragoga*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2011.
- ŁEŚNIAK, M. *Romowie bliscy czy dalecy?*, Kraków: Oficyna Wydawnicza AFM, 2009.
- MICHALSKA, M. Kwestia romska w Czechach In KWADRANS, Ł. (Ed.) *Kwestia romska w polityce państw Europy Środkowej i Wschodniej*, , Wrocław: Wydawnictwo Fundacji Integracji Społecznej Prom, 2011.
- MILEWSKI, J. Dylematy romskiej edukacji, In CABAN, A. (Ed.) *Romowie przewodnik. Historia i kultura*. Radom: Wydawnictwo. Radomskiego Stowarzyszenia Romów *Romano Waśt – Pomocna Dłoń*, 2009

- MILEWSKI, J. *Parafialna Szkoła Romska*. Suwałki: Stowarzyszenie "Integracja", 2005.
- MILEWSKI, J. *Romowie żyją wśród nas*, Suwałki: Wydawnictwo Stowarzyszenia „Integracja”, 2001.
- Ministerstwo Administracji i Cyfryzacji. Dotacje <http://mniejszosci.narodowe.mac.gov.pl/mne/dotacje> [dostęp w dn. 25.07.2015 r.]
- Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji, *Pilotażowy Program Rządowy na rzecz społeczności romskiej w województwie małopolskim na lata 2001-2003*, Warszawa, luty 2001, s. 6
- MIRGA, A. *Addressing the Challenges of Romani Children's Education in Poland – Past and Current Trends and Possible Solutions, Project on Ethnic Relation*, Princeton 2003
- MIRGA, A. Kategoria „romani pen” a granice etniczności Cyganów (Ed.) *Kultura i społeczeństwo*, t. XXI, Warszawa: Komitet Socjologii PAN, Instytut Studiów Politycznych PAN, 1987.
- MIRGA, A. Romowie – proces kształtowania się podmiotowości politycznej In MADAJCZYK, P. (Ed.) *Mniejszości narodowe w Polsce. Państwo i społeczeństwo polskie a mniejszości narodowe w okresach przełomów politycznych 1944 - 1989*, Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 1998.
- MIRGA, A. Romowie – proces kształtowania się podmiotowości politycznej In MADAJCZYK P. (Ed.) *Mniejszości narodowe w Polsce. Państwo i społeczeństwo polskie a mniejszości narodowe w okresach przełomów politycznych 1944-1989*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Studiów Politycznych PAN, 1998.
- MIRGA, A. Romowie w historii najnowszej Polski In KURCZ, Z. (Ed.) *Mniejszości narodowe w Polsce*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997.
- MIRGA, A., MRÓZ, A. *Cyganie. Odmienność i nietolerancja*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1994.
- MRÓZ L. *Dzieje Cyganów – Romów w Rzeczypospolitej XV-XVIII w.* Warszawa: DiG 2001.
- MRÓZ, L. *Geneza Cyganów i ich kultury*. Warszawa: Wydawnictwo Fundacji "Historia pro Futuro", 1992.
- MRÓZ, L. Wyróżnianie grupy własnej przez Cyganów, (Ed.) *Etnografia Polska*, t. XXX, z. 1, Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii PAN, 1986.
- Muzeum Romskiej Kultury w Brnie <http://www.rommuz.cz/>

- NEČAS, C. *Historický kalendář. Dějiny Českých Romů v detaš*, Olomouc: Vydavatelství UP, 1997.
- NEČAS, C. *Romové v České republice včera a dnes*. Olomouc: vyd. Univerzita Palackého v Olomouci, 1999.
- NOWICKA, E. *Romowie o sobie i dla siebie, nowe problemy i nowe działania w pięciu krajach Europy Środkowo-Wschodniej*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2003.
- NOWICKA, E. Szkoła i tożsamość. Oświata Romów jako problem społeczny, *Dialog-Pheniben*, nr 12, 2005.
- OSUCH, W., DWOJAK, A. Szkolnictwo mniejszości narodowych w Polsce, ze szczególnym uwzględnieniem Romów małopolskich In GÓRSKI, Z., WIĘCŁAW-MICHNIKOWSKIEJ, J. (Ed.) *Informator Polskiego Towarzystwa Geograficznego Oddział w Krakowie – Badania i podróże naukowe krakowskich geografów*, t. IV, Kraków: Wydawnictwo Polskiego Towarzystwa Geograficznego, 2009a.
- PACHOCIŃSKI, R. Oświata wobec mniejszości narodowych w ujęciu porównawczym In JASIŃSKI, Z., LEWOWICKI, T. (Ed.) *Oświata etniczna w Europie środkowej*. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 2001.
- PASZKO, A., KUKIEŁKA, M., KOPCZYŃSKI, P., SUKOWSKI, R. ZAWICKI M. (Ed.) *Romowie na rynku pracy – problemy i sposoby ich rozwiązywania*, Kraków: Wydawnictwo Małopolskiej Szkoły Administracji Publicznej Akademii Ekonomicznej w Krakowie, 2007.
- PASZKO, A., Pilotażowy program rządowy na rzecz społeczności romskiej w województwie małopolskim na lata 2001-2003 (komunikat), In JASIŃSKI, Z., LEWOWICKI, T. (Ed.) *Kultura mniejszości narodowych i grup etnicznych w Europie*, Opole: Wydawnictwo Opolskiego Uniwersytetu, 2004.
- PEČINKA, P. *Romské strany a politici v Evropě*, Edice Studijní texty, svazek 11, Brno: nakladatelství Doplněk, 2009.
- Pilotażowy program rządowy na rzecz społeczności romskiej w województwie małopolskim na lata 2001-2003.* <http://www.mswia.gov.pl/index.php?dzial=192&id=285>, [z dnia 12.07.2015]
- POŁEĆ, W. Romowie na Słowacji. Marginalizacja i postęp In NOWICKA, E. *Romowie o sobie i dla siebie: nowe problemy i nowe działania w pięciu krajach Europy Środkowo-Wschodniej*. Warszawa: Instytut Socjologii UW, 2003.

- Program na rzecz społeczności romskiej w Polsce*, <http://www.mswia.gov.pl/> [dostęp w dniu 12.07.2015]
- RABCZUK, W. Międzykulturowość a polityka edukacyjna Unii Europejskiej wobec Cyganów, In LEWOWICKI, L., OGRODZKA-MAZUR, E., SZCZUREK-BORUTA, A. (Ed.) *Edukacja międzykulturowa w Polsce i na świecie*, Katowice: Wydawnictwo UŚ, 2000.
- Raport końcowy z Badania ewaluacyjnego Programu na rzecz społeczności romskiej w Polsce* realizowany w ramach projektu „Q jakości – poprawa jakości funkcjonowania Programu Romskiego”, [file:///C:/Users/Jan/Downloads/Raport-z-badania-ewaluacyjnego-Programu-na-rzecz-spolesznosci-romskiej-w-Polsce%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Jan/Downloads/Raport-z-badania-ewaluacyjnego-Programu-na-rzecz-spolesznosci-romskiej-w-Polsce%20(1).pdf) [dostęp w dn. 26.10.2015 r.]
- Raport o sytuacji społeczności romskiej w Polsce – marzec 2012* <http://www.romowie.com/raport.pdf> [dostęp w dn. 25.07.2015 r.]
- Rozporządzenie Rządu Republiki Czech* z dn. 17 września 1997 r., nr 581
- Rozporządzenie Rządu Republiki Czech*, z dn. 19 grudnia 2001 r., nr 1371
- RÓŻYCKA, M. Blaski i cienie edukacji romskiej In WEIGL, B. (Ed.) *Romowie. Między wędrownką a edukacją*. Warszawa: Academica Wydawnictwo SWPS, 2009.
- Rozporządzenie Rządu Republiki Czech* z dn. 29 października 1997 r., nr 686. *Raport o sytuacji społeczności romskiej w Republice Czech*
- ŚŁOSARCZYK, I., WĘŻOWICZ-BOCHENEK, B. Edukacja młodzieży romskiej w polskiej szkole na przykładzie gimnazjum w Łososinie. In: OSUCH W. (Ed.) *Wybrane problemy edukacyjne i kulturowe niektórych mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce i Europie*, Kraków: Geoinfo, 2007.
- Sprawozdanie z działalności Związku Romów Polskich* - <http://www.romowie.com/old/index.php> [dostęp w dn. 9.06.2015 r.]
- SULITKA, A. Národnostní menšiny v České republice po roce 1989 a národnostněmenšinova politika In R. Petráš, H. Petrův, H. Ch. Scheu (Ed.) *Menšiny a právo v České republice*. Praha 2009.
- ŚWIĄTEK, A., KUREK, S., OSUCH, W., RACHWAŁ, T. *Jak edukować dzieci romskie? Propozycje dla nauczycieli w zakresie kształcenia romskiej mniejszości etnicznej*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Pedagogicznego, 2014.
- SZEWCZYK, M. *Unia Europejska i Romowie. System wobec kultury etnicznej*, Tarnów: Wydawnictwo Muzeum Okręgowego w Tarnowie, 2015.

- SZEWCZYK, M. *Unia Europejska i Romowie. System wobec kultury etnicznej*, Tarnów: Wydawnictwo Muzeum Okręgowego w Tarnowie, 2013.
- SZUMENSSÓWNA, H. Niektóre dzieci są całkiem białe (Ed.) *Rzeczpospolita*, 23-24 marca 2002.
- Uchwała Prezydium Rządu z dn. 24 maja 1952 r. Pomoc państwa w przechodzeniu Cyganów na osiadły tryb życia.* <http://www.romopedia.pl> [dostęp w dn. 15.06.2015]
- WITKOWSKI, M. Romowie w Czechach, Podziały i współdziałanie In NOWICKA, E. (Ed.) *Romowie o sobie i dla siebie: nowe problemy i nowe działania w pięciu krajach Europy środkowo-Wschodniej*. Warszawa: Nowy Dziennik, 2003.
- Załącznik do uchwały nr 202/2014 Rady Ministrów z dnia 7 października 2014 r., Program integracji społeczności Romskiej w Polsce na lata 2014-2020*, Warszawa 2014.
- ŻOŁĄDEK, Ł. Roma minority in Poland (Ed.) *Infos, Zagadnienia społeczno-gospodarcze*, Biuro Analiz Sejmowych nr 12(172) z dn. 25 czerwca 2014

Spis tabel

Tabela 1 <i>Los Romów w czasie II wojny światowej</i> (A.Bartosz, Sjeny 1994, 2004, s. 65)...	10
Tabela 2 Etapy polityki Polskiej Rzeczpospolitej Ludowej wobec Romów w latach 1945-1989 (A.Mirga, 1998, s. 121-122, Ł.Kwadrans, 2008, s.166)	13
Tabela 3 <i>Rozmieszczenie ludności romskiej w Polsce wg danych z Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań z 2002 r. a ich procentowy udział w wykorzystaniu oferty stypendialnej</i>	31
Tabela 4 Wybrane projekty na rzecz społeczności romskiej realizowane w Republice Czeskiej i Rzeczpospolitej Polskiej	65
Tabela 5 Etapy polityki Czechosłowackiej wobec Romów w latach 1945-1989	79
Tabela 6 Wybrane projekty realizowane dla społeczności romskiej w Republice Czeskiej i Rzeczpospolitej Polskiej	106

Spis wykresów

Wykres 1 Stopa bezrobocia wśród mniejszości etnicznej i ogółu polskich obywateli w województwie małopolskim w latach 2004-2011 (%)	41
Wykres 2 Projekty dofinansowane wg. obszarów tematycznych	58

Spis rysunków

Rysunek 1 <i>Systemy oddziałujące na dziecko romskie</i>	45
--	----